



Л Е В Т О Л С Т О Й  
И к р о р н о м а



Лев Николаевич  
ТОЛСТОЙ



Лев ТОЛСТОЙ

# ИКРОРНОМА



«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Давлат илмий нашриёти

Тошкент – 2020

УЎК: 821.161.1-31  
КБК 84 (2Рос=Рус)  
Т 64

Таржимон  
**Озод Шарафиддинов**

Улуғ рус ёзувчиси Лев Толстойнинг “Икромнома” кие-  
саси адибнинг бошқа асарлари сингари дунё китобсевар-  
ларининг такрор ва такрор ўкиладиган асарларидан бири-  
дир. Унда ёзувчи инсон ҳаётининг моҳиятига бошқалардан  
фарқли ўларок теран ва кенг, енгил ва тушунарли услубда  
ёндашган.

“Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий  
нашриёти жаҳон адабиётининг бу нодир асарини шахсий  
кутубхонангиз учун яна бир тухфа сифатида чоп этишни  
лозим топди.

УЎК: 821.161.1-31  
КБК 84 (2Рос=Рус)

ISBN 978-9943-07-745-4

© «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»  
Давлат илмий нашриёти, 2020.

# ИҚРОРНОМА

*Босилмаган асарга муқаддима*

## I

Мен православ христиан дини руҳида чўқинтирилганман ва тарбия топганман. Болалигимдан, бутун ўсмирлигиму ёшлигим мобайнида мени диний руҳда тарбиялашди. Аммо 18 ёшга тўлиб, дорилфунуннинг иккинчи курсини битирганимда менга ўргатгандарининг ҳеч қайсисига ортик ишонмай қолдим.

Баъзи бир хотираларимга қараб ҳукм қилинса, ҳеч қачон менга ўргатилганига ва катталарнинг ҳузуримда қилган иқрорномасига жиддий ишонмаганман. Уларга фақат ишонқираб қарардим холос, аммо бу ишонқирашнинг замини жуда бўш эди.

Эсимда, мен ўн бир ёшда эдим – аллақачон оламдан кўз юмган Володенька М. деган бир гимназия талабаси бозор куни бизникига келиб, гимназияда кашф этган бир гапни катта янгилик сифатида гапириб берди. Кашфиёт шундан иборат эдики, Худо йўқ ва бизга ўргатгандарининг ҳаммаси беҳуда гаплар (бу 1838 йилда бўлган эди). Эсимда, акаларим бу янгиликка кизиқиб қолди ва мени маслаҳатга чақирди. Яна эсимдаки, биз ҳаммамиз анча ҳаяжонга тушдик ва бу гапларни жуда ғалати ва бўлиши мумкин гаплар тарзида баҳоладик.

Яна эсимда – акам Дмитрий дорилфунунда ўқиб юрган кезларида бирдан унинг табиатига хос жўшқинлик билан динга берилиб қолди ва ҳамма ибодатларга қатнай бошлади. рўза тутди, озода ва покиза ҳаёт кечира бошлади. Шунда биз ҳаммамиз, ҳатто, катталар ҳам тинимсиз тарзда

унинг устидан кулиб юрдик ва уни негадир Нух деб атадик. Эсимда, ўша кезларда Қозон дорилфунунининг мутаваллиси бўлган Мусин-Пушкин ҳаммамизни рақе тушгани уйига таклиф қилганди. Акам боришдан бўйин товлади. Шунда у истехзо билан Довуд ҳам кема олдида рақе тушган деб, акамни кўндиришга уриниб кўрди. Ўша кезларда катталарнинг бунақа хазил-хузуллари менга анча маъкул тушган эди. Мен улардан битта хулоса чиқардим – диний китобларни ўқиш керак, аммо буларнинг барини хаддан зиёд жиддий қабул қилмаслик керак. Яна шу хотирамда мухрланиб қолганки, мен жуда ёшлигимда Вольтерни муталаа қилганман ва унинг истехзоларидан норози бўлиш ўрнига уларни ўқиб, кайфим чоғ бўларди.

Менинг диндан қайтишим бизга ўхшаган ўқимишли одамлар ўртасида қандай содир бўлган ва бўлаётган бўлса, худди шундай рўй берди. Менинг назаримда, кўп ҳолларда бу кўйидагича содир бўлади шекилли: ҳамма қандай яшаса, айрим-айрим одамлар ҳам шундай яшайди. Ҳамма эса шундай ибтидолар асосида ҳаёт кечирадики, бу ибтидоларнинг диний эътиқодга алоқаси йўқ эмас, балки кўп ҳолларда унга буткул зид ҳамдир, диний эътиқод тирикчиликда иштирок этмайди, бошқа одамлар билан суҳбатга киришганда ҳеч қачон диний эътиқодларга рўпара келмайсиз ва ўз ҳаётингизда ҳам ҳеч қачон ундан баҳраманд бўлмайсиз; диний эътиқодга қундалиқ ҳаётдан олисда ва унга боғланмаган ҳолда сизгинасиз. Агар унга тўкнашсангиз, фақат ҳаётга алоқаси йўқ ташқи ҳодисадек муомалада бўласиз.

Одамнинг ҳаётига, унинг ишларига қараб, Худога ишониш-ишонмаслигини билишнинг имкони йўқ. Авваллари шундай эди, ҳозир ҳам шундай. Мабодо, православ динидаги одам билан уни инкор этувчи кас ўртасида бирон-бир тафовут бўлса, бу диндор одамнинг фойдасига эмас. Аввалги каби ҳозирги пайтда ҳам православ мазҳабини тан олувчилар, уни ўзининг иймони деб билганларнинг аксарияти ақли ноқис, бағритош ва виждонсиз одамлар. Улар хаддан зиёд

ўзига бино қўйган. Донолик, тўғрилиқ, номус, очиккўнгил-лилик ва диёнат кўпинча ўзини динга ишонмайдиган, деб тан олувчилар ўртасида учрайди.

Мактабларда диний китобларни ўқитадилар ва шогирдларни черковга катнашга ундайдилар; мансабдорлардан ибодатга катнашлари ҳақида гувоҳлик талаб қилинади. Аммо ортиқ бирон жойда ўқимайдиган, бирон давлат ишида хизмат қилмайдиган бизнинг тонфадаги одам ҳозирги пайтда ҳам, ўтган замонда эса инчунин, ўнлаб йиллар мобайнида насронийлар орасида яшаётганини бирон марта хаёлига келтирмасдан ва ўзи ҳам христиан православ динидаги одам ҳисобланишини эсламай умргузаронлик қилиши мумкин эди.

Ана шунақа. Ҳозир ҳам худди ўтмишдаги каби ишониб қабул қилганимиз ва ташқи тазйиқ билан қўллаб-қувватланиб туриладиган диний эътиқод диний таълимотга зид бўлган ҳаётий билим ва тажриба таъсирида камдан-кам эриб битмоқда. Одатда, одам болалигидан унга сингдирилган диний таълимот ҳамон унинг онгида тўла-тўқис мавжуд деган ўй билан кўп йиллар ўзини ўзи овутиб юраверади. Ҳолбуки, унинг онгида диний эътиқоднинг изи ҳам қолмаган бўлади.

С. деган жуда доно ва роетгўй одам қандай қилиб динга ишонмай қўйганини менга гапириб берган эди. Йигирма олти ёшга кирганида, ов қилиб юрган чоғида, болаликдан ўрнашган одатига қўра, кечқурун ибодат қила бошлабди. У билан бирга овга келган акаси пичан устида ётиб, уни қузатибди. С. ибодатни тугатиб, ётишга чоғланаётганда, акаси ундан: «Ҳали ҳам шу ишингни қўйганинг йўқми?» деб сўрабди. Улар бир-бирига бундан бошқа бир оғиз ҳам гап айтишмабди. Аммо С. шу кундан бошлаб ибодатдан бўйин товлаб, черковга катнашни қанда қилибди. Черковдан оёғини узганига ва тоатсиз яшаётганига ўтгиз йил бўлибди. Бундай қилганига сабаб у – акасининг эътиқодидан хабардорлиги ва уларга қўшилишга тайёрлиги ё қалбида бирор қатъий қарорга келганидаям эмас, шунчаки акасининг оғзидан чиққан гап оғирлигидан қулай-қулай деб турган деворга туртки бўл-



ган. У диний эътикод бор, деб ўйлаган жойда аллакачон ҳеч вако қолмаган экан. Ибодат вақтида унинг оғзидан чиққан иборалар, чўқиниши, саждага кетиши – бари-бариси маънисизлик бўлиб туюлган. Ибодатдан маъно топмагандан кейин у ҳаммасини йиғиштириб қўйган.

Мен ўйлайманки, жуда кўп одам ҳам шундай аҳволга тушган ва тушади. Мен бизнинг тоифамизга мансуб зиёли, ўз-ўзига рост гапирадиган одамлар тўғрисида сўзлаяпман. Диний эътикоддини вақтинчалик, ўткинчи мақсадга эришишнинг воситаси қилиб олганлар бундан мустасно, албатта (Бундайлар, аслида, уччига чиққан кофир, негаки бундайлар учун дин ҳаётда муайян марраларга эришиш воситасига айланган, лекин бундай дин дин бўлмайди). Бизнинг тоифамизга мансуб ўқимишли одамлар шунака аҳволдаки, ҳаёт ва билим нури сунъий иморатни эритиб юборган ва улар ё буни сезиб, жой бўшатишган ёхуд хали уни сезишганларича йўқ.

Болалигимдан менга сингдирилган диний эътикод бошқаларда қандай бўлса, менда ҳам шундай йўқолди. Фақат фарқ шунда эдики, мен жуда эрта ўқишу фикрлашни бошлаганим сабаб диндан қайтишим илк қадамларданок онгли характер касб этди. Мен ўн олти ёшимдан ибодат қилмай қўйдим ва ўз ихтиёрим билан черковга қатнашни тўхтатдим. Боз устига болалиқдан шууримга сингдирилган ақидаларга ишонмай қўйдим. Аммо нимагадир ишонар эдим, бироқ нимагалигини сўз билан очик-равшан ифодалаб беролмасдим. Мен Худога ҳам ишонганман, тўғрироғи, Худони инкор этган эмасман, аммо қанақа Худога ишонишимни айтиб беролмасдим. Мен Исони ҳам, унинг таълимотини ҳам инкор этмадим, бироқ бу таълимотнинг моҳияти нимадалигини билмасдим.

Эндиликда ўша вақтларни эсларканман, эътикодим, яъни ҳайвоний инстинктдан ташқари ҳаётимни ҳаракатга келтиргани – ўша кезлардаги яққою ягона иймоним – комил инсон бўлишга ишонч эди. Аммо комилликнинг мазмуни қандай, унинг қандай мақсадлари бор – буни айтиб беролмасдим.

Мен ўзимни ақлий жиҳатдан мукаммаллаштиришга ҳаракат қилдим – кўлимдан келган ҳамма нарсани, ҳаёт мени рўпара қилганларнинг барини ўрганишга интилдим; мен иродамни мукаммаллаштиришга ҳаракат қилдим – ўз-ўзимга коидалар яратиб, уларга амал қилишга уриндим; ўзимни жисмонан мукаммаллаштиришга киришдим – ҳар хил машқлар билан кучимни ва чакқонлигимни ўстирдим, ҳар хил муҳтожликларни кўриб, ўзимни сабр-тоқатга ўргатдим. Буларнинг ҳаммасини мен мукаммаллашув, деб ҳисобладим. Албаттаки, барининг ибтидоси маънавий мукаммаллашувимда эди, аммо орадан кўп ўтмай, унинг ўрнини, умуман, мукаммаллашув эгаллади, яъни ўз-ўзимнинг наздимда ёхуд Худо қаршисида эмас, балки одамлар олдида яхшироқ бўлиш истаги эгаллади. Орадан кўп ўтмай бошқа одамлар қаршисида мукаммалликка интилиш ўрнини бошқалардан кучлироқ, яъни бошқаларга караганда шуҳратлироқ, донгдорроқ, бадавлатроқ бўлиш истаги эгаллади.

## II

Вақт-соати келса, мен ҳаётим тарихини ҳикоя қилиб бераман – ёшлигимдаги ўн йиллик умрим жуда ибратли ва таъсирчан кечган. Ўйлайманки, менинг кўнглимдан кечган туйғуларнинг аксарияти бошқаларга ҳам таниш. Мен бутун қалбим билан комилликка, яхши бўлишга интилгандим; аммо мен ёш эдим, ҳирсларимга асир эдим. Аммо яхши бўлиш йўлларини излаганимда ёлғиз эдим, мутлақо ёлғиз эдим. Ҳар гал қалбимдаги энг эзгу майлларимни, яъни маънавий жиҳатдан камолотга эришмоқчилигимни намоёиш қилсам, мени мазах қилишар ва атрофдагилар нафратига дучор бўлардим, аксинча, ёмон эҳтиросларга бериладиган бўлсам, мақташар ва рағбатлантиришар эдилар. Манфаатпарастлик, шуҳратпарастлик, ҳокимиятпарастлик, шаҳвоният, мутакаббирлик, ғазаб, интиқом – буларнинг ҳаммаси ҳурматга сазовор эди. Бу ҳисларга берилганимда мен катта одамларга

Ўхшаб қолардим ва мандан мамнун эканликларини ҳис қилардим. Мен холажоним билан бирга турардим. Қўй оғзидан чўп олмаган бу покиза аёл ҳамиша менга бир тилак билдириб: «Эр кўрган аёл билан алоқада бўлишингни истайман, чунки боадаб аёл билан алоқа қилган йигитнинг саводи тез чиқади», дерди. У менга яна бир тоифа бахт тиларди – менинг адъютант бўлишимни, бўлганга яраша подшонинг адъютанти бўлишимни истарди: унинг менга тилаган энг катта бахти шу эдики, менинг жуда ҳам бадавлат қизга уйланишимни истар, бу уйланиш оқибатида, менда сон-саноксиз қуллар бўлишини хоҳлар эди.

Дахшатсиз, ижирганмасдан, юрак зил кетмасдан шу йилларни эслай олмайман. Мен урушда одам ўлдирганман, ўлдириш ниятида дуэлга чақирганман, тасарруфимдаги мужикларни қартага бой берганман, уларнинг меҳнати эвазига яшаганман, уларни катл этганман, фаҳш ишлар билан шуғулланганман, алдаганман. Ёлғончилик, ўғирлик, ҳар хил рангдаги зинкорлик, ичкиликбозлик, зўравонлик, қотиллик... Мен қилмаган жиноят қолган эмас ва бунинг ҳаммаси учун мени макташган, тенгдошларим мени нисбатан виждонли одам, деб ҳисоблашган ва ҳозир ҳам ҳисоблашади.

Шу аҳволда ўн йил яшадим.

Бу давр мобайнида шуҳратпарастлигим, манфаатпарастлигим, мутақаббирлигим вазидан ёза бошладим. Ҳаётда нима номаъқулчилик қилган бўлсам, ёзганларимда ҳам шунини ёздим. Шуҳратга эришмоқ ва пул топомоқ учун жамики яхши нарсани яшириб, ёмон нарсани ёзмоқ керак эди. Мен шундай қилдим. Ёзганларимда лоқайдлик пардаси остида ва ҳатто, жиндай истехзо аралаш яхшиликка интилишимни неча марталаб яширганман. Ҳолбуки, яхшиликка интилиш – ҳаётимнинг мазмунини ташкил қиларди. Шу йўл билан шуҳратга эришдим – мени мактадилар.

Йигирма олти ёшга тўлиб, урушдан кейин Петербургга келдим ва ёзувчилар билан топишдим. Мени яхши қарши

олишти, ўзларига яқин тутишти, менга хушомадлар қилишти. Бир айланиб улгурмасимдан мен топишган одамларнинг ҳаётга мутақаббирона қарашларини ўзлаштирдим ва яхшироқ бўлиш борасида қилган аввалги ҳамма уринишларим таг-туғи билан ҳаёлимдан учди-кетди. Ушбу қарашлар бебошлик билан кечираётган умримга қўшилиб, бу ҳаётни оклайдиган назарияга айланди.

Ёзувчилик борасидаги бу шерикларимнинг ҳаётга қарши шундан иборат эди: умуман, ҳаёт ўз йўлида ривожланиб боради ва унинг бу ривожиди биз, яъни фикрловчи одамлар асосий иштирокчилар сифатида кўринамиз; фикрловчи одамлар орасида эса биз – санъаткорлар, шоирлар асосий таъсир кучига эгамиз. Зиммамиздаги бурчимиз – одамларни ўргатиш. Аммо бунда ўз-ўзинга бериладиган савол кўндаланг бўлиши мумкин – хўш, мен ўзим нимани биламан-у, одамларга нимани ўргатаман? Шу савол кўндаланг бўлмасин учун юкоридаги назариямизда бир гап айтилди – санъаткор бировга бир нима ўргатиши учун ўзи бирон нарса билиши шарт эмас, санъаткор билан шоир ғайришуурий тарзда ўргатишади. Мен жуда ажойиб санъаткор ва шоир ҳисобланардим, шунинг учун ҳам ғоят табиий бир тарзда бу назарияни ўзлаштирдим. Мен – шоирман, санъаткорман, ўзим нимани ўргатаётганимни билмаган ҳолда асар ёзиб, одамларга ўргатаман. Бунинг учун менга қалам ҳақи беришади, еганим олдимда, емаганим кетимда, турар-жойим соз, аёллар бисёр, улфатларим жойида. Хуллас, шуҳратим юксак. Бундан келиб чиқадики, мен ўргатган нарса жуда яхши экан.

Поэзиянинг аҳамиятига ва ҳаётнинг ривожланишига бўлган бу ишонч – иймон эди ва мен унинг муҳибларидан бири эдим. Бу иймоннинг муҳиби бўлиш қулай ва ёқимли эди. Шу аҳволда шу иймонга сажда қилиб, унинг чинлигига шак келтирмай анча яшадим. Аммо, икки йил ўтгач ва айниқса, бу тахлит ҳаётимнинг учинчи йили бошлангач, мен бу иймоннинг бенуксонлигига шубҳа қила бошладим ва уни тадқиқ қилишга киришдим. Менда шубҳа туғилишига тўртки бўл-

ган биринчи омил шу эдики, бу иймоннинг муҳиблари ҳамма вақт ҳам ўзаро иттифок эмасдилар. Баъзилар дейишарди: биз – энг яхши ва энг фойдали устозлармиз, биз кераклисини ўргатамиз, бошқалар хато ўргатади. Бошқалари эса бундай дейишади: йўқ, биз чин устозмиз, сизлар нотўғри ўргатасиз. Шундай деб улар бир-бирлари билан баҳсга киришади, тортишади, сўкишади, бир-бирларини алдайди, бир-бирларига маккорлик қилишади. Бундан ташқари, уларнинг орасида шунақа одамлар ҳам кўп эдики, улар ким ҳақу ким ноҳақлигини ўйлаб ҳам ўтиришмасди, балки бизнинг шу фаолиятимиздан фойдаланиб, ўзларининг ғаразли ниятларига осонгина эришардилар-қўярдилар. Буларнинг ҳаммаси мени иймонимизнинг чинлигига шак келтиришга мажбур қилди.

Бундан ташқари, ёзувчилик иймонининг чинлигига шубҳа туғилганидан кейин мен унинг муҳиблари ҳаётини синчиклаб кузата бошладим ва амин бўлдимки, бу иймоннинг деярли ҳамма муҳиблари – ёзувчилар виждонсиз одамлар экан, уларнинг кўпчилиги ярамас одамлар экан, уларни икки пулга арзимас каслар деса ҳам бўлади; улар аввалги бебош ҳаётимда, ҳарбий ҳаётимда учратган одамларнинг кўпидан тубан туради, лекин улар жуда ҳам ўзига бино қўйган ва ўз-ўзидан бениҳоя мамнун одамлар. Фақат авлиёларгина ўз-ўзларидан шунақа мамнун бўлишлари мумкин ёки авлиёлик нималигини билмайдиганларгина шунақа бўлсалар, эҳтимол. Мен одамларни ёмон кўрдим, ўзимдан ҳам кўнглим қолди. Шунда англадимки, бу иймон – ёлғон!

Аммо ғалати жойи шундаки, бу иймоннинг ёлғонлигини тушуниб, ундан юз ўгирганимдан кейин шу одамлар томонидан менга берилган рутбадан – санъаткор, шоир, устоз рутбасидан юз ўгирмадим. Гўллик билан ўйлабманки, мен шоирман, санъатқорман, бинобарин, ўзим нимани ўргатаётганимни билмаган ҳолда ҳаммага ақл ўргатавераман. Шундай қилдим ҳам.

Бу одамларга яқин бўлиб мен янги бир гуноҳ орттирдим – менда мутақаббирлик жуда авж олиб кетди ва нима ўрга-

таётганимни билмаган ҳолда одамларга ақл ўргатиш зиммамдаги бурчимдир, деган мажнунона ишонч пайдо бўлди.

Эндиликда ўша замонларни эсга оларканман, ўзимнинг ўша пайтдаги кайфиятимни ва ўша одамларнинг (бунака одамлар ҳозир ҳам беҳисоб) кайфиятини хотирларканман, ҳам кулгим келади, ҳам йиғлагим, ҳам раҳмим кўзгалади, ҳам даҳшатга тушаман. Жиннихонага тушган одамнинг кўнглидан шунақа туйғулар кечса керак.

У пайтларда биз ҳаммамиз астойдил ишонган эдикки, биз кўп гапирмоғимиз, тинмай ёзмоғимиз, ёзганимизни бетўхтов чоп этмоғимиз даркор, буни қанча тез ва қанча кўп қилсак, шунча яхши, чунки буларнинг бари инсоният манфаатлари учун зарур ва бизга ўхшаганлардан сон мингтаси бир-бирини инкор этиб, бир-бирини сўкиб, бошқаларга ақл ўргатиб тинмай ёздилар ва ёзганларини чоп этдилар. Шундай қилиб, биз ҳеч нарса билмаслигимизни пайқамаган ҳолда, ҳаётнинг «яхши дегани нима-ю ёмон дегани нима?» деган энг оддий саволига нима деб жавоб беришни билмаган, бир-биримизнинг гапимизни тингламаган ҳолда ҳаммамиз ёппасига гапирдик. Аммо баъзан менга ҳам «баракалла» десинлар ва мени ҳам жиндай мактаб кўйсинлар деган мақсадда, бир-биримизга офаринлар ёғдирдик ва бир-биримизни мактаб, кўкларга кўтардик. Бу ғала-ғовур ичида ахён-ахёнда ғазабимиз ҳам кўзиб турар ва бир-биримизнинг овозимизни босиб, қичқиришга тушардик. Бу айни жиннихонанинг ўзи эмасми?!

Минглаб ишчилар, туну кун кучдан қолиб, хориб-толикиб ишлашар, миллионлаб сўзларни теришар ва босишар, почта эса уларни бутун Россия бўйлаб тарқатар эди, биз эса ҳамон узлуксиз равишда жазавага тушиб ўргатар, ўргатар ва яна ўргатар эдик, бу ўргатишимизнинг кети-охири кўринмас эди ва биз яна зарда ҳам қилиб кўярдик – бизнинг гапимизни кам тинглашяпти.

Кўп ғалати эди бу, лекин энди менга ҳаммаси тушунарли. Ҳақиқий, чин юракдан чиққан мулоҳазамиз шу эдики, биз имкони борича кўпроқ пул олишни ва мактов

эшитишни истар эдик. Бу мақсадга эришиш йўлида биз китоб ёзиш ва газета чиқаришдан бошқа ҳеч нарса билмас эдик. Биз шу ишларни қилдик ҳам. Аммо шу қадар беҳуда ишларни қилиб туриб, ўзимизни қомил ишонч билан жуда керакли улкан одамлар, деб ҳисобламоғимиз учун бизнинг фаолиятимизни оқлайдиган, унга бирон маъно ато этадиган мулоҳаза ҳам керак эди. Шу сабабдан биз қуйидаги гапни тўкиб чиқардик: мавжуд нарсаки бор, уларнинг ҳаммаси ақлга мувофиқдир. Нимаики мавжуд бўлса, уларнинг ҳаммаси ривож топади. Ривожланиш эса маърифат воситасида амалга ошади. Маърифат деганимизнинг даражаси китоб ва газеталарнинг қай даражада тарқалиши билан ўлчанади. Китоб ёзганимиз ва газета чиқарганимиз учун бизга пул тўлашади, шунинг учун ҳам биз энг фойдали ва яхши одамлармиз. Агар биз ҳаммамиз шу мулоҳазага қўшилсак, ундан яхши мулоҳаза бўлмас эди. Аммо бир одам томонидан айтилган битта фикрга қарши бошқа бир одам ҳар доим бутунлай унга зид бошқа бир фикр айтарди, бу эса бизни ўйланишга мажбур этарди. Аммо биз буни пайқамас эдик. Бизга пул тўлашарди ва фиркамизга мансуб одамлар бизни макташарди – шундоқ бўлгандан кейин бизнинг ҳар қайсимиз ўзимизни ҳақ, деб ҳисоблардик.

Энди менга аёнки, буларнинг бари жиннихонадаги аҳволдан сира ҳам фарқ қилмайди. У пайтларда эса мен буни ғира-шира англадим ҳолос ва ҳамма жинниларга ўхшаб ўзимдан бошқа ҳаммани жинни деб атар эдим.

### III

Ана шу тентаклик қўйнида мен уйлангунимга қадар яна олти йил умр кечирдим. Бу вақт ичида хорижга бориб келдим. Оврўподаги ҳаёт ҳақида Оврўподаги илғор, ўқимишли одамлар билан мулоқот шу пайтгача амал қилиб яшаб келганим муқаммаллашув ҳақидаги эътиқодимни янада мустаҳкамлади, чунки бу ердаги одамлар ҳам аини шу эътиқодга сизинар эканлар. Мендаги эътиқод бизнинг даври-

миздаги ўқимишли одамларнинг кўпчилигида бўлгани каби одатий бир шаклга кирди. Бу эътикод «тараккий» деган сўз билан ифодаланарди. Ўша пайтларда менга бу сўз аллақандай маъно англатадигандай туюлар эди. У пайтларда хали тушунмас эдимки, мен «қандай қилиб яхшироқ яшамоғим керак?» деганга ўхшаш саволлар гирдобида изтироб чекаётган ҳар қандай одам каби «тараккийга мувофиқ яшамоқ керак», деб жавоб берар эканман. Тўлкинлар юзиди шамол ҳар томонга судраётган қайиққа тушиб қолган одам «Йўл бўлсин?» деган унинг учун ягона ва асосий саволга жавоб бериш ўрнига «аллақаякка елиб кетиб боряпмиз» дегандек бўлган эканман.

У пайтларда мен хали буни пайкамаган эдим. Бизнинг давримизда ҳаётни тушуниб етмаган одамлар ана шу умумий хурофот қобиғига бурканиб оладилар. Мен аҳён-аҳёнда ақлим билан эмас, туйғуларим билан бундан норози бўлиб кўярдим. Масалан, Парижда бўлган вақтимда қатл манзарасини кўрдим-у, мендаги тараккийга эътиқоднинг замини бўш эканини сезиб қолдим. Қатл қилинган одамнинг қалласи танасидан жудо бўлиб, иккови ҳам гупиллаб қутига тушгандай бўлганини кўриб, ақлим билан эмас, бутун вужудим билан англадимки, мавжуд нарсанинг ақлга мувофиқлиги ва тараккиёт ҳақидаги ҳеч қандай назария бу ишни сира-сира оқлай олмайди. Агар дунёдаги ҳамма одамлар қандайдир назарияларга амал қилиб, дунё яратилгандан бери шунни зарур деб ҳисоблаб келган эканлар, мен биламанки, бу керак эмас, бу ёмон иш. Шунинг учун нима нарса яхшию нима нарса зарур эканини одамларнинг гап-сўзию қилгиликлари эмас, тараккиёт эмас, балки мен юрагимнинг амрига кўра белгилайман. Тараккиёт деган нарсага хурофий эътиқод қўйишнинг ҳаёт учун кифоя эмаслигини англашимга сабабчи бўлган яна бир воқеа қатта ақамнинг ўлими эди. Доно, бағрикенг, жиддий одам эди у. У жуда ёш касалга чалинди, бир йилдан ортиқроқ азоб тортди ва қийналиб, нимага яшаганини тушунмай ва нега вафот этаётганига янада камроқ ақли етиб



оламдан кўз юмди. У қийналиб узила-узила жон таслим қилаётган кезларда ҳеч қанақа назария бу саволларга на менга, на унга жавоб бера олди.

Аммо бундай шубҳалар ахён-ахёндагина юрагимни чулғаб оларди, аслида эса мен тараққиёт ҳақидаги эътиқодга ихлос қўйиб, яшашда давом этардим: «Ҳамма нарса ривожланияпти, мен ҳам ривожланияпман, нима учун ҳамма билан бирга мен ҳам ривожланияпман – кейинчалик кўрармиз».

Ўша пайтлардаги эътиқодимни шундай деб ифодаласам бўлар дейман.

Хориждан қайтганимдан кейин мен қишлоқда истиқомат қила бошладим ва деҳқон болалари ўқийдиган мактабда дарс бердим. Мактабдаги машғулотлар менга жуда маъқул келди, чунки уларда адабий устозлик фаолиятида мен учун аён – ошқор бўлиб қолган, хўб жонимга тегиб улгурган ёлгон йўқ эди. Бу ерда ҳам мен тараққиёт йўлида жонбозлик қилдим, бироқ энди тараққиётнинг ўзига танкидий муносабатда бўлиб қолгандим. Мен ўзимга ўзим дедимки, баъзи бир ходисаларда тараққиёт нотўғри содир бўлган, эндиликда ибтидоий одамларга, деҳқон болаларига батамом эркин муносабатда бўлмоқ керак, уларга ўзлари хоҳлаган тараққиёт йўлини танлаб олишни таклиф қилмоқ лозим.

Ваҳоланки, мен ҳамон ўша-ўша ҳал қилиб бўлмайдиган битта масала атрофида айланаётган эканман. Бу масала – нимага ўргатаётганингни билмай туриб, бировга ақл ўргатиш эди. Нега десангиз, мен кўрдим – ҳамма ҳар хил нарсани ўргатар экан ва нима ўргатаётганлари ўзи учун ҳам қоронғи эканини ўзларидан яширмоқ учун бир-бири билан баҳслашиб ётар экан. Мен ўйлайманки, шу заҳотиёқ деҳқон болалари билан биргаликда бу қийинчиликни бартараф қилиш мумкин – бунинг учун болаларга ўзлари хоҳлаган нарсани ўргатиш керак. Эндиликда кўнглимга келган ўша номаъқулчиликни амалга оширмоқ учун қанчалик ўлиб-тирилганимни эсласам, қулгим қистайди. Шунинг учун номаъқулчиликни, мен уларга ҳеч қанақа

керакли илмни ўргата олмаслигимни ич-ичимдан яхши билардим, чунки нима кераклигини ўзим ҳам билмасдим. Мактабда бир йилча дарс берганимдан кейин яна хорижга жўнадим. Бу гал мақсадим – хорижда ўзи ҳеч нарсани билмаган ҳолда бошқаларга қандай таълим беришнинг йўллари йўлларини ўрганмоқ эди.

Менга шундай туюлдики, мен хорижда буни ўргандим ва хорижнинг бу борадаги жамики донолиги билан қуролланган ҳолда, деҳқонлар озодликка чиққан йили Россияга қайтдим ва воситачилик ўрнини эгаллаб, мактаблардаги саводсиз одамларни ҳам, ўзим нашр эта бошлаган журнал орқали эса ўқимишли одамларни ҳам ўқита бошладим. Ишлар юришиб кетгандек кўринган эди, лекин кўп ўтмасдан ақлан унча соғлом эмаслигимни ва бу аҳвол узок давом этиши мумкин эканлигини ҳис қилдим. Балки мен ўшандаёқ кейинчалик – эллик ёшимда бошимга тушадиган чуқур тушқунлик дардига гирифтор бўлардим. Мени бундан фақат бир нарса қутқариб қолди – ҳаётимнинг яна бир томони бор эдики, мен ҳали уни тотиб кўрганим йўқ эди. Ҳаётимнинг шу томони мени қутқаради деган умидда эдим. Бу – оилавий ҳаёт эди.

Бир йил мобайнида мен воситачилик билан шуғулландим, мактабда дарс бердим, журналда ишладим ва ҳаддан ташқари қийналиб кетдим. Мен учун ҳамма нарса айкаш-уйқаш бўлиб кетди – воситачилик борасидаги қурашлар менга жуда оғирлик қилди, мактабдаги машғулотларимдан ҳам путур кетди, журналдаги мавқеим ўз-ўзимга жуда ёмон кўриниб қолди. Буларнинг барига сабаб ҳамон ўша-ўша эди – нимадан сабоқ беришни билмаган ҳолда ҳаммага таълим бермоқчи, ақл ўргатмоқчи эдим ва буни ҳаммадан яширишни истардим. Шу тўғрисида мен жисмонан эмас, руҳан хасталикка чалиниб қолдим. Шунда ҳамма нарсага қўл силтадим-да, тоза хаводан нафас олиш, тўйиб қимиз ичиш ва ваҳшиёна бир тарзда ҳаёт кечириш учун чўлга, бошқирдлар хузурига йўл олдим.

У ердан кайтиб келиб уйландим. Бахтиёр оилавий ҳаётнинг янги шароити мени ҳаётнинг умумий маъносини излаш борасидаги ҳар қандай ҳатти-ҳаракатлардан бутунлай қайтарди. Бу вақт мобайнида бутун диккат-эътиборим оиламга, хотинимга, болаларимга қаратилди, шунинг учун тирикчилик йўлида тузукрок маблағ топиш ташвишлари биринчи ўринга чиқди. Камолотга интилиш ўрнини, аввалроқ, умуман, камолотга, тараккиётга интилиш эгаллаган эди. Энди унинг ўрнига тўғридан-тўғри оиламнинг ахволини бақадри имкон яхшилаш иштиёқи пайдо бўлди.

Шу аҳволда яна ўн беш йил ўтди.

Мен ёзувчиликни ҳеч нарсага арзимайдиган беҳуда иш деб ҳисобласам-да, бу ўн беш йил мобайнида ёзишда давом этдим. Мен энди ёзувчиликнинг мазасини тушуниб қолгандим, арзимаган меҳнат учун олинадиган жарак-жарак қалам ҳақиқа, қарсақлару офаринларга мазахўрак бўлиб қолгандим. Шунинг учун дамимни ичимга ютиб, улардан моддий аҳволимни яхшилаш воситаси сифатида фойдаланишда давом этдим ва улар ёрдамида менинг ҳаётим ва умуман, ҳаётнинг маъноси тўғрисидаги кўнглимдаги ҳар қанақа саволларнинг унини ўчиришга ҳаракат қилдим. Бу кезларда мен учун ягона ҳақиқат бор эди – шундай яшагинки, бунинг оқибатида оиланг билан бирга ҳузур-ҳаловатда ҳаёт кечир, имкони борича фароғатда яша. Ёзган асарларимда ҳам шундай таълим бердим. Шу аҳволда яшашда давом этдим, аммо бундан беш йилча муқаддам мен ғалати ҳолатларни кечири бошладим – аввалига бир неча дақиқа давомида ҳаётим тўхтаб қолаётгандай туюлди. Гўёки қандай яшашим кераклигини, нима қилмоғим кераклигини мутлақо билмас эдим. Бундай ҳолларда эсанкираб, тушкунликка тушиб қолардим. Аммо бу ўтиб кетарди ва мен аввалгидай яшашда давом этаверардим. Кейин бу довлдираш дақиқалари тез-тез такрорланарди. Бу ҳар гал бир хил шаклда содир бўларди. Ҳаётнинг бундай тўхтаб қолишлари ҳар сафар бир хил – «Нима учун?», «Хўш, кейин-чи?» деган саволларда ифодаланарди.

Аввалига менга шундай туюлдики, булар мақсадсиз, ноўрин берилган саволлар. Назаримда, буларнинг ҳаммаси маълум гаплар эди, агар мен вақти-соати келиб уларни ҳал қилиш билан шуғуллансам, бу иш мен учун сира-сира қийин бўлмайди, фақат ҳозир бу билан шуғулланишга ортиқча вақтим йўқ, керак бўлганда уларнинг ҳаммасига жавоб топа оламан. Бирок, саволлар устма-уст қалашиб ёғилаверди, борган сари қатъийроқ тарзда уларга жавоб талаб қилинаверди ва устма-уст бир нуктага тушган каби бу жавобсиз саволлар бирлашиб, каттакон бир қора доғни ташкил қилди.

Одамзод дарди бедаво бир дардга чалинса, одатда шундай бўлади. Аввалига хасталикнинг арзимас белгилари намоён бўлади. Бемор уларга эътибор бермайди. Кейин бу белгилар такрор-такрор учрайверади ва бора-бора бўлинмайдиган, битта яхлит дардга айланади. Дард кучайгандан кучаяди ва бемор бирор тадорикни кўриб улгурмай англайдики, у оддий хасталик деб қабул қилган нарса унинг учун дунёдаги энг муҳим нарса экан. Бу – ажал экан!

Мен ҳам худди шуни бошимдан кечирдим. Англадимки, бу тасодифий хасталик эмас, балки бошқа жуда муҳим бир нарса. Модомки, бир хил саволлар такрор-такрор кўндаланг бўлавераётган экан, уларга жавоб бермоқ керак. Шунда мен уларга жавоб беришга уннаб кўрдим. Саволлар жуда жўн, болаларниқига ўхшаган, бемаъни саволларга ўхшарди. Аммо мен уларни олиб, ҳал қилишга уннашим биланок шунга амин бўлдимки, биринчидан, улар болаларнинг саволи эмас, беҳуда эмас, балки ҳаётдаги энг муҳим ва энг теран саволлар экан. Иккинчидан, мен ҳар қанча бошимни котирмай, уларни сира ҳам ҳал қилолмайман. Самарадаги мулким билан шуғулланишдан аввал, ўғлимнинг тарбиясига киришмоқдан, қўлга қалам олиб, китоб ёзишга ўтирмоқдан аввал буларнинг ҳаммасини нима мақсадда қилмоқчи эканлигимни билмоғим керак. Нима мақсадда эканини билмагунимча, мен ҳеч нарса қилолмайман. Ўша кезларда хўжалик ҳақидаги

фикрлар жуда ҳам фикру зикримни банд этган эди. Бир куни шу ўйлар ичида бир фикр миямга келди: «Хўп, яхши. Самара губерниясида сенинг 6000 десятина еринг, 300 бош йилкинг бўлсин... Хўш, кейин-чи?..» Менинг жуда ҳам бошим котиб қолди. Ундан нари нима деб ўйлашни ҳам билмай қолдим ёки болаларни қандай тарбиялаётганим ҳақида ўйлай бошлашим биланок, ўзимга: «Нима учун?» – дердим. Ёки халқ қандай қилиб фаровонликка эришмоғи мумкинлиги тўғрисида мулоҳаза юритганда, тўсатдан ўз-ўзимга: «Менинг нима ишим бор-а!» деб юборардим. Ёки менинг асарларимни қандай шон-шуҳратлар кутаётгани ҳақида ўйласам, ўзимга ўзим дердим: «Хўп, яхши, сенинг шуҳратинг Гоголь, Пушкин, Шекспир, Мольер, дунёдаги жамики ёзувчиларникидан ҳам ортиқроқ бўлади. Хўш, нима бўпти? Иннайкейин-чи?»

Бу саволга жавоб тополмай, тилимни тишлаб қолардим.

#### IV

Ҳаётим тўхтаб қолди. Мен нафас олишим, овқат ейишим, сув ичишим, ухлашим мумкин эди, нафас олмасам ҳам, овқат емасам ҳам, сув ичмасам ҳам, ухламасам ҳам бўлаверар эди. Лекин, барибир, ҳаётим тўхтаб қолган эди. Негаки, менда «қондирсам ақлга мувофиқ иш қилган бўламан» деб ҳисоблайдиган биронта хоҳиш қолмаган эди. Агар мен бирор нарса-ни хоҳлаб қолсам, аввалданок билар эдимки, уни қаноатлантираманми ёки йўқми, барибир бундан ҳеч нарса чиқмайди.

Агар бирор сеҳргар фаришта келса-ю, менга ҳамма истакларингни бажо келтираман деса, мен унга нима дейишимни билмаган бўлардим. Агар ширакайф вақтларимда кўнглимда истак эмас, йўқ, аввалги кўникилган истакларнинг қораламаси кўриниб қолса, соғ дақиқаларимда биламанки, буларнинг бари рўё, истайдиган нарсанинг ўзи йўқ. Ҳатто ҳақиқатни билишни ҳам истамай қўйгандим, ҳақиқат нимада эканини сезиб турардим. Ҳақиқат шунда эдики, яшашда ҳеч қандай маъно йўқ эди.

Мен гўёки яшаб-яшаб, юриб-юриб бир тубсиз жарлик бўйига келиб қолгандай ва олдинда ҳалокатдан бошқа ҳеч нарса йўқдай эди. Тўхташ ҳам мумкин эмас, орқага қайтиб ҳам бўлмайди, олдинда ёлгон ҳаёт ва ёлгон бахтдан ўзга, чинакам изтироблар ва чинакам ўлимдан, яъни тўла-туғал махв бўлишдан бошқа ҳеч нарса йўқлигини кўрмаслик учун кўзни юмиб ҳам бўлмайди.

Ҳаёт кўнглимга урди – аллақандай енгилмас бир куч мени бир амаллаб ундан қутулишга ундай бошлади. Менда ўз-ўзимни ўлдириш истаги пайдо бўлди, деб айтолмайман. Мени ҳаётдан ҳалос бўлишга чорлаётган куч хоҳишдан кўра кучлироқ, тўлароқ, умумийроқ эди. Бу куч авваллари менда жўш урган яшаш истагига ўхшарди, фақат унга тесқари йўналишга эга эди. Мен бутун кучим билан ҳаётдан мосуво бўлишга интилардим. Авваллари ҳаётни яхшилаш ҳақидаги фикрлар канчалик табиий равишда кўнглимга келган бўлса, энди ўзимни ўлдириш ҳақидаги фикр ҳам шунақа ўз-ўзидан келди. Бу фикр шунчалар жозибадор эдики, шошиб-пишиб уни амалга ошириб қўймаслик учун мен ўзимга нисбатан баъзи бир чора-тадбирларни кўришга мажбур бўлдим. Мен фақат бир сабаб билан шошмасликни ихтиёр этдим – калаванинг учини топиш учун ҳамма ҳаракатни қилиб кўрмоқчи бўлдим. Калаванинг учини тополмасам, «Бу ишни қилишга ҳамма вақт улгураман», дедим ўз-ўзимга. Мен бахтли одам эканман-да – ўшанда ҳар куни окшомларда ўзим ёлғиз ўтирадиган хонадан тизимчани олиб чиқиб ташладим – ечинаётиб, беҳосдан икки жавон ўртасидаги тўсинга ўзимни ўзим осиб қўймай дедим-да. Овга ҳам милтиқ кўтариб бормай қўйдим, чунки тепкини бир босиш билан одам осонгина ҳаётдан маҳрум бўлади-кўяди – шунга лаққа учмай дедим. Нима исташимни ўзим ҳам билмай қолган эдим: бир томондан ҳаётдан бешиб бўлган эдим, ундан ҳалос бўлишни истардим ва айни чоғда ундан яна нимадир умидвор эдим.

Бу воқеалар бошимга тушган кезларда мен ҳар жиҳатдан муқаммал бахт эгаси деб ҳисобланишим керак эди, яъни

мен ҳали эллик ёшга тўлганим йўқ эди. Менинг олийжаноб аёлим бор эди, у мени севарди, мен уни севардим, фарзандларим яхши болалар эди, мулким бор эди – мен сира ҳаракат қилмасам-да, у ўсиб, гуллаб-яшнаб ётарди. Яқинларим ва танишларим мени ҳурмат қилишар, беғоналар мени аввалгига қараганда ўн чандон ортиқроқ макташар ва ҳеч қандай зўрма-зўракиликсиз мен ўзимни машҳур одам, деб ҳисобласам бўлаверарди. Бунинг устига мен нафақат жисмонан ёки руҳан бирон хасталикка чалинган эдим, балки, аксинча, ҳам жисмонан, ҳам руҳан шунақа бақувват эдимки, бунақа қувватни тенгқурларим орасида камдан-кам ҳолларда учратганман: жисмонан олганда, мен пичан ўримида мужиклар билан тенгма-тенг ишлай олардим, ақлий иш билан эса сурункасига саккиз-ўн соат ишлашим мумкин эди. Ишлаганда ҳам бунақа зўриқиш оқибатида, ҳеч қанақа азият чекмасдим. Ана шундай аҳволда мен шунга келдимки, яшай олмай қолдим ва ўлимдан қўрққанимдан жонимга бехосдан қасд қилиб қўймаслигим учун ўзимга нисбатан баъзи чора-тадбирларни кўриб қўйишга тўғри келди.

Рухий ҳолатим мен учун шундай ифодаланди: аллаким менга қарши ёмон бир бемаъни ҳазил қилиб, менга шу ҳаётимни ато этган. Мен ўзимнинг «бирор» кимса томонидан яратилганимни тан олмас эдим. Шунга қарамай, бу дунёда мени барпо эта туриб, аллаким устимдан ёмон бир бемаъни ҳазил қилган деган тасаввур мен учун энг табиий тасаввур шакли эди.

Беихтиёр равишда менда шундай тасаввур пайдо бўларди: юкорида – аллақерда кимдир бор. У менинг оз эмас-кўп эмас, 30–40 йил умр кечирганимни, бу йиллар мобайнида ўқиб ўсганимни, жисмонан ва руҳан бақувват торганимни, энди эса ақлим бутунлай балоғатга етганда, мен ҳаётнинг энг баланд чўққисига етиб келганимни, бу чўққидан бутун ҳаётни қафтдагидек кўриб турганимни ва шу аҳволда шу чўққи устида ҳаётда ҳеч нарса йўқлигини, ҳеч нарса бўлмаганини ва бўлиши ҳам мумкин эмаслигини аниқ-ти-

ник анлаганимча овсарларча какқайиб турганимни кўриб устимдан роса мазах қилиб қуляпти. «У яна қулади-я...»

Аммо менинг устимдан қулаётган бу аллақим борми ё йўқми – бунинг менга фарқи йўқ. Мен на бутун ҳаётимга, на ундаги бирон хатти-ҳаракатимга ақл бовар қиладиган ҳеч қанақа маъно беролмадим. Мен фақат бир нарсага хайрон эдим – қандай қилиб ҳаётимнинг дастлабки фаслларида менинг бунга ақлим етмадийкин? Буларнинг бари кўпдан бери ҳаммага маълум эди-ку? Бугун бўлмаса эртага севган одамларим бошига хасталиклар ёғилиб келади, ажал ғиппа бўғади (баъзиларни олиб ҳам кетди). Хасталиклару ажал менинг бошимга ҳам тушади ва улардан кейин қўланса ҳид билан қуртлардан бошқа ҳеч нарса қолмайди. Нимаики иш қилган бўлмай уларнинг ҳаммаси нутилиади, эртами-кечми ўзимнинг хотирам ҳам буткул ўчади. Шундоқ бўлгандан кейин бу сарсонун оврагарчиликнинг нима кераги бор? Қандай қилиб одамзод буларнинг барини кўрмаслиги ва яшашда давом этавериши мумкин? Ҳаммадан ҳам хайрон қоладиган жойи шунда. Фақат сархуш ҳолатдагина яшасанг бўлади, кайфинг таркаши билан эса, буларнинг ҳаммаси ёлғон, ўта беҳуда ва бемаъни ёлғон эканини кўрмасликнинг иложи йўқ. Ҳа, шунақа, бу ишнинг ҳеч қанақа қуладиган жойи йўқ, мазах қилишнинг ҳам кераги йўқ, бу ўта шафқатсизлик ва бемаънилиқдан бошқа нарса эмас.

Кўпдан бери бир сайёҳ ҳақида Шарқ масалини айтиб юришади. Сайёҳ дашту биёбонда қаҳру ғазабдан тутаккан йирткичга рўпара қелибди. Ундан халос бўлиш ниятида сайёҳ сувсиз қудукка сакрабди. Аммо кўрсаки, унинг тубида даҳшатли бир аждаҳо сайёҳни ейман, деб оғзини очиб турибди. Шўрлик сайёҳ нима қилишини билмай аросатда қолибди – қудукдан қайтиб чиқай деса, қонсираган йирткичнинг қанғалида ўлади, қудукнинг тубига тушса, аждаҳога ем бўлади. Қудук деворидаги ёриқдан бир бута ўсиб чиққан экан – йўловчи шу бутанинг шохига илиниб, муаллақ осилиб қолади. Борган сари унинг билакларидан қувват кетади, ора-



дан кўп ўтмай қисмати тугашини, икки томондан уни кутиб турган хатарнинг бирига рўпара келишини ҳис қилади, лекин шундоқ бўлса ҳам, у бутани маҳкам чангаллаганича осилиб тураверади. Бир маҳал сайёҳ осилган ҳолида ўгирилиб қараса, бири қора, бири оқ иккита сичқон у осилиб турган бутанинг теварагида баравар уймаланиб, тагидан кемираётган эмиш. Ана, кўп ўтмай, шох ўз-ўзидан қирсиллаб синади-ю, сайёҳ аждаҳонинг оғзига тушади. Сайёҳ буни кўриб турибди, у билადики, муқаррар ҳалок бўлади. Аммо ҳозирча осилиб турар экан, у теварак-атрофига аланглайди ва шохнинг баргларида бир неча томчи асал кўради. Сўнг бир амаллаб, уни тили билан ялай бошлайди. Мен ҳам худди шу сайёҳга ўхшайман: мен ҳам ҳаёт бутоғига зўр-базўр осилиб турибман, биламан мени парча-парча қилиб ташлашга тайёр турган ўлим аждаҳоси кутяпти; нима учун мен бу мислсиз кийноқлар чангалига тушиб қолганимни ўзим тушунмайман. Шундай бўлса-да, мен авваллари менга тасалли берган асални ялашга ҳаракат қиламан, лекин бу асал энди менга ортиқ хузур бахш этмайди, оқ сичқон билан қора сичқон, яъни тун билан кун мен ушлаб олган шохни кемиргандан кемиряпти. Мен аждаҳони аниқ-равшан кўриб турибман ва энди асал менга ширин туюлмаяпти. Кўзим фақат бир нарсани – муқаррар аждаҳонию сичқонларни кўряпти, ҳолос. Ва мен улардан нигоҳимни айириб ололмаяпман. Бу эса масал эмас, бу чинакам, ҳеч қандай шубҳа тугдирмайдиган ва ҳаммага аён бўлган ҳақиқатдир.

Авваллари ёлғон ҳаёт қувончлари аждаҳодан тараладиган даҳшатни босиб турарди, энди бу мени ортиқ алдай олмайди. Менга «сен ҳаётнинг маъносини тушуна олмайсан, бу ҳақда ҳадеб ўйлайверма, яшайвер» деб ҳар қанча уқтиришмасин, мен буни қилолмайман, чунки авваллари буни анча узок муддат давомида қилганман. Эндиликда қаршимда югуриб кетаётган ва мени ўлим сари элтаётган кун билан тунни кўрмаслигимнинг иложи йўқ. Мен фақат шуни кўраман, негаки фақат шугина ҳақиқатдир. Қолганларнинг ҳаммаси – ёлғон!

Менинг кўзларимни шафқатсиз ҳақиқатдан бошка нарсалардан кўра узокрок вақт мобайнида тўсиб турган анави икки томчи асал эса, яъни оилага муҳаббат ва мен санъат деб атаган ёзувчиликка иштиёқ, мен учун ортик ширасини йўқотди.

«Оила...» – дердим мен ўз-ўзимга, лекин оила дегани – хотин, фарзандлар... улар ҳам одам. Мен қандай шароитда яшасам, улар ҳам шундай шароитда ҳаёт кечиради; улар ҳам ё ёлғонга ботиб яшамоклари керак ёки даҳшатли ҳақиқатни кўрмоклари зарур. Улар нима учун яшамоклари керак? Нима учун мен уларни севмоғим керак? Уларни авайлаб, уларга ғамхўрлик қилиб, ўстириб нима қиламан? Улар ҳам менга ўхшаш тушкунлик ўтларида коврилсинми ё ҳамоқат учунми? Уларни яхши кўрадиган бўлсам, мен улардан ҳақиқатни яшира олмайман – билиш бобида кўйилган ҳар бир қадам шу ҳақиқатга олиб боради. Ҳақиқат эса – ўлим!

«Санъат, поэзия?...» Одамларнинг мактови таъсирида мен узок вақт давомида ўз-ўзимни ишонтириб келдимки, бу ишни бажарса бўлади. Ҳа, қай бир сонияда ўлим келади, у ҳамма нарсани – мени ҳам, ишимни ҳам, улар ҳақидаги хотирани ҳам махв этади, аммо шунга қарамай, барибир, у ишни бажариш керак. Бироқ кўп ўтмай кўрдимки, бу ҳам ёлғон экан. Менга шу нарса аён эдики, санъат ҳаётнинг безагидир, китобхонни авраб, ҳаёт кўйнига чорлайди. Аммо ҳаёт мен учун ўзининг жозибасини йўқотиб бўлган, шундай бўлгач, мен қандай қилиб бошқаларни аврашим мумкин? Мен ҳали ўз ҳаётим билан яшай бошламаган кезларда, бегона ҳаёт тўлқинларида сузиб борар эканман, ҳали мен ифодалашни билмасам-да, «ҳаётда маъно бор» деб ишониб юрган пайтларимда ҳар хил тусдаги ҳаётнинг шеъриятда ва санъатда акс этиши менга ҳузур бахш этар эди, мен санъат кўзгусидаги ҳаётни томоша қилиб завкланар эдим, аммо ҳаётнинг маъносини қидира бошлаганимдан кейин, яшамоғим зарурлигини ҳис қила

бошлагандан сўнг, бу кўзгу мен учун ё ортикча, кераксиз ва кулгили буюмга айланди ёки менга азоб бера бошлади. Кўзгуда кўрган нарсаларим, унда акс этган аҳволимнинг бемаънилиги ва тушқунлиги менга ортик тасалли бермай кўйди. Қалбимнинг ич-ичида менинг хаётимда маъно бор деб ишонган пайтимда мен бажонидил бу кўзгудаги нарсаларни кўриб хурсанд бўлардим. У кезларда ана шу нур ва соянинг ўйини – хаётдаги кулгили, фожиона, таъсирли, гўзал, даҳшатли нарсаларнинг ҳаммаси менга бир эрмакдай эди. Аммо хаёт бемаъни ва даҳшатли нарса эканини билганимдан сўнг кўзгудаги ўйин мени ортик машғул қилмай кўйди. Менинг таянчимни кемираётган сичқонлар билан аждаҳони кўрганимдан кейин асалнинг тотти мен учун сира ҳам тотли бўлмай қолди.

Аммо бу ҳали ҳаммаси эмас эди. Агар мен хаётнинг маъноси йўқ эканини шунчаки тушуниб кўя қолганимда, буни билиб хотиржам бўлиб кўя қолишим, «ха, энди қисматим шу экан-да» деб кўниб кўя қолишим мумкин эди. Аммо мен шунинг ўзи билан хотиржамланиб кўя қолмас эдим. Агар мен бир ўрмонда истикомат қилсаму шу ўрмондан чиқиб кетадиган йўл йўқ эканини билсам, яшайверишим мумкин эди. Бироқ мен ўрмонда адашиб қолган бир кимса эдим. У адашганини билиб, янада таҳликага тушади, ҳар томонга бош уриб, йўлни топиб олгиси келади, ҳар бир қадами уни янада чалғитаётганини яхши билади, бироқ шунга қарамай, ўзини ҳар ёнга уришдан тўхтата олмайди.

Ана шуниси даҳшатли эди. Бу даҳшатдан ҳалос бўлмоқ учун мен ўзимни ўзим ўлдирмоқчи бўлдим. Мен бошимга тушажак даҳшатни ўйлаб, бениҳоя даҳшатга тушдим, бу даҳшат юз берадиган ҳолатдан кўра даҳшатлироқ эканини билардим. Аммо бу даҳшатни кўнглимдан қувиб чиқаришга ва унинг поёнини бардош билан кутишга мажолим йўқ эди. Зулмат даҳшати ҳаддан ташқари қатта эди ва мен тезроқ, имкони борича тезроқ ўқ билан ёки сиртмоқ ёрдамида ундан ҳалос бўлишни истар эдим. Худди ана шу туйғу

мени ўз жонимга қасд қилишга ҳамма нарсадан кучлироқ ундади.

«Йўғ-э, эхтимол, мен бирон нарсани кўздан қочиргандирман ёки бирон нарсани англай олмагандирман? – дердим мен қайта-қайта ўз-ўзимга. – Ана шу тутқунлик ҳолати одамларни доимо чулғаб олган бўлиши сира ҳам мумкин эмас-ку?» Шу важдан мен мени қийнаган саволларга одамлар жамғарган билимларнинг ҳамма соҳаларидан жавоб излай бошладим. Излашларим изтироблар ичида узоқ давом этди, мен шунчаки бекорчи қизиқишимни қондириш учун бўшашибгина излаганим йўқ, балки ҳалок бўлиб бораётган одам нажот излаганидай, туну кун, тиш-тирноғим билан тиршиб, не-не азобларга дош бериб изладим, лекин ҳеч нарса тополмадим.

Мен ҳамма илмлардан жавоб изладим ва жавоб топа олмадимгина эмас, балки амин бўлдимки, менга ўхшаб илмдан жавоб излаган бошқа одамлар ҳам ҳеч нарса тополмаган эканлар. Тополмагангина эмас, балки очик-ойдин шуни эътироф қилишганки, мени тушқунликка олиб келган ўша нарса, яъни ҳаётнинг маъносизлиги инсон эришиши мумкин бўлган бирдан-бир хулосадир.

Мен ҳамма жойда изладим. Менинг олимлар дунёси билан алоқаларим жуда яхши эди. Шунинг учун хилма-хил илм соҳаларидаги олимлар билан суҳбатлар қурдим. Улар фақат китоблар орқалигина эмас, жонли суҳбатларида ҳам менинг олдимда ўз билимларини яширмай тўкиб солдилар. Шу туфайли ва яна ҳаётнинг ўзи туфайли мен ҳаёт саволига илм нима, деб жавоб беришини батафсил билиб олдим.

Бироқ илм ҳаёт саволига берган жавобидан бошқа ҳеч нарса деб жавоб беролмас экан. Мен бунга анча вақтгача сира ишонмай юрдим. Илм оҳанглари жуда сипо ва ўта жиддий, унинг кўпгина қонун-қоидаларининг инсон ҳаётига дахли йўқ – илм уларни тасдиқлаш билан овора. Мен буларни кўриб, анча вақтгача «илм соҳасига тишим ўтмаяпти, ҳеч нарса тушунмаяпман» деб юрдим. Менга шундай ту-

юлардики, мен топган жавоблар саволларимга мос келмаётган экан, бунда илмнинг ҳеч қандай айби йўқ, ҳамма гап ўзимнинг нодонлигимда, илмсизлигимда. Аммо бу иш мен учун шунчаки эрмак ёхуд бекорчиликдан шугулланаётган иш эмас эди, балки ҳаёт-мамот масаласи эди. Шунинг учун хоҳласам-хоҳламасам шундай эътиқодга келдимки, менинг саволларим ҳар қандай илмнинг негизини ташкил қилувчи бирдан-бир саволлардир, шунинг учун бу саволларни қўйган бўлсам, бунинг учун мен айбдор эмас, балки уларга жавоб беролмаган илм айбдор, чунки илм шу саволларга жавоб берарман, деб даъво қилади.

Эллик ёшимда мени ўз-ўзимга суикасд қилишга ундаган савол оддий гўдақдан тортиб, донишманд қариягача ҳар бир одамнинг қалбидан ўрин олган энг оддий савол эди. Лекин бу саволга жавоб топмаса, яшаб бўлмайди, буни мен ўз ҳаётимда синаб кўрдим. Бу савол қуйидагича турур: «Мен бугун қилаётган ишдан қандай самара чиқади? Эртага қиладиган ишимдан-чи? Менинг жамики ҳаётимдан нима маъно чиқади?»

Бошқача қилиб ифодаласа, савол бундай бўлади: «Мен яшаб нима қиламан? Бирон нарсени исташимдан нима маъно? Бирор иш қилмоғимнинг нима кераги бор?» Яна бошқачароқ саволни бундай ифодаласа бўлади: «Ўлим ҳақ, мен, албатта, бу дунёдан ўтаман. Менинг яшашимда шундай маъно бормики, менинг ўлимим уни махв эта олмаса?»

Ҳар хил тарзда ифодаланган, аслида бир хил бўлган ана шу саволга мен инсон тўплаган турли билимлардан жавоб изладим. Оқибатда шундай тўхтамга келдимки, шу саволга нисбатан олганда бутун инсониятнинг билими икки бир-бирига зид ярим доираларга ажралар экан. Бу ярим доираларнинг ниҳояларида бир-бирига зид икки қутб бўлар экан. Уларнинг бири манфий, иккинчиси мусбат; аммо на у қутбда, на бу қутбда ҳаёт масаласига жавоб йўқ.

Бир қатор илмлар бу саволни тан олишмайдиган кўринади, лекин улар ўзлари мустақил қўйган саволларга жуда

аник ва равшан жавоб беришади. Булар тажрибага асосланган илмлар, уларнинг энг чекка нуктасида математика туради. Иккинчи қатор илмлар саволни тан олишади, лекин унга жавоб беришмайди. Уларнинг энг чекка нуктасида метафизика туради.

Илк ёшлигимдан бошлаб мен илми ақлияга кизиқиб келганман, кейинчалик эса математик илмлар ҳам, табиий фанлар ҳам эътиборимни тортди. Мен ўз саволимни олдимга аниқ-равшан қилиб қўндаланг қўймагунимча, бу саволнинг ўзи ич-ичимда пишиб ўтмагунча ва қатъият билан ҳал қилинишини талаб қилмагунча, мен бу илмлар ўша саволга берган сохта жавоблар билан қаноатланиб келдим.

Тажриба соҳасида мен ўз-ўзимга дердим: «Ҳамма нарса ривожланади, таркибий қисмларга ажралади, мураккаблашиш ва мукаммаллашиш сари боради. Бу ҳаракатни белгилаб турувчи қонунлар бор. Сен – бутуннинг бир қисмисан. Имкони борича бутунни билсанг, ривожланиш қонунини билсанг, шу билан сен шу бутунликдаги ўз ўрнингни ҳам билган бўласан». Мен учун ҳар қанча хижолатли бўлса ҳам тан олмоғим керакки, бир замонлар мен шу жавобдан қаноат ҳосил қилган эдим. Бу ўша ўзим мураккаблашиб, мукаммаллашиб бораётган кезларимда рўй берган эди. Муқулларим чиникиб пишиб борар, хотирам бойир, фикрлаш қобилиятим ва идроким ортиб борарди. Мен ўсиб-улғаймоқда эдим ва бутун вужудимда шу ўсиш-улғайишни ҳис қилиб турардим. Табиийки, мен «ўз-ўзидан бутун дунёнинг қонунини айни шунинг ўзи бўлса керак ва ҳаётим саволларига жавобни ҳам шундан топсам керак» деб ўйлагандим. Аммо вақти соати келиб мен ўсишдан тўхтадим, энди ортик ўсмаётганимни, қурукшаб бораётганимни ҳис қилдим, муқулларим заифлаша бошлади, тишларим тўкила бошлади – шунда кўрдимки, бояги қонун менга ҳеч балони тушунтириб беролмас экан. Қолаверса, ҳеч қачон бунақа қонуннинг ўзи бўлмаган экан ва бўлиши ҳам мумкин эмас экан, ҳаётимнинг муайян бир даврида ўзимда топган нарсани мен

конун деб юрган эканман. Энди мен конунни белгилашга янада талабчанроқ ёндоша бошладим. Шунда менга аён бўлдики, интихосиз ривожланиш конунларининг бўлиши мумкин эмас экан: яна шу нарса аён бўлдики, интихосиз маконда ва замонда ҳамма нарса ривожланади, таркибий қисмларга ажралади, мураккаблашади, мукаммаллашади, дейиш ҳеч нарса демаслик билан баробар экан. Буларнинг ҳаммаси маъносиз сўзлар, негаки интихосиз нарсада на мураккаблик, на соддалик, на орқаси, на олди, на яхши, на ёмони бор.

Энг муҳими эса — менинг шахсий саволим, яъни «хоҳишу истакларим билан бирга мен ўзим нимаман?» деган савол ҳали ҳам мутлако жавобсиз қолмоқда эди. Шунда англадимки, бу илмлар жуда кизиқарли ва жозибали, аммо бу илмларнинг аниқлиги ва равшанлиги уларнинг ҳаёт саволларига татбиқ қилинишига тескари мутаносибдир: улар ҳаёт масалаларига қанча кам татбиқ қилинсалар, шунча аниқроқ ва равшанроқ бўладилар, ҳаёт масалаларини ҳал қилишга қанча кўпроқ ҳаракат қилсалар, шунча мукамалроқ ва жозибасизроқ бўла борадилар. Агар бу илм соҳаларининг ҳаёт масалаларини ҳал қилишга уринганларига, яъни физиология, психология, биология, социология қабиларга мурожаат қилсанг, бунда кишини лол қолдирадиган фикрий кашшоқликни, уччига чиққан мужмалликни, ҳал қилиб бўлмайдиган масалаларни ҳал қиламан деган беҳуда дағдағаларни кўрасан. Бунда бир мутафаккир бошқаси билан узлуксиз қирпичок бўлиб ётади, ҳатто бир мутафаккирнинг ўзида, фикрларида чигал зиддиятлар учрайди. Агар борди-ю, ҳаёт масалаларини ҳал қилиш билан шуғулланмайдиган илм соҳаларига мурожаат қилсанг, улар ўзларининг илмий, маҳсуе саволларига берган жавобларини кўриб, инсон тафаккурининг қудратига лол қоласан, лекин олдиндан биласанки, уларда ҳаёт масалаларига жавоб йўқ. Бу илмлар тўғридан-тўғри ҳаёт саволларини четлаб ўтишади. Улар дейди: «Сенинг ким эканинг ва нимага яшаётганинг тўғрисидаги саволга биз-

да жавоб йўк. Ва, умуман, биз бу билан шуғулланмаймиз. Аммо борди-ю, сен ёруғлик қонунларини, кимёвий бирикмалар қонунларини, организмлар ривожининг қонунларини билмоқчи бўлсанг, мабодо сен жисмлар, уларнинг шакллари-нинг қонунларини, сонлар ва катталиклар нисбатини билмоқни ихтиёр этсанг ёхуд ўз ақлинг қонунларини билишга зарурият туғилса, буларнинг ҳаммасига бизда аниқ, равшан ва шубҳа туғдирмайдиган жавоблар бор».

Умуман, тажрибага асосланган илмларнинг ҳаёт саволига муносабатини бундай ифодаласа бўлади. Савол: «Мен нима учун яшаяпман?» Жавоб: «Чексиз катта фазода чексиз узок вақт давомида чексиз кичкина зарралар чексиз мураккабликда турларини ўзгартирадилар. Агар сен ана шу турлар ўзгаришининг қонунини англасанг, нима учун яшаётганингни ҳам англаб оласан».

Илми ақлияга тааллуқли илмлар соҳасида ўзимга ўзим шундай дердим: «Бутун инсоният маънавий ибтидолар, уларга раҳнамолик қилувчи идеаллар асосида яшайди ва ривожланади. Бу идеаллар динларда, фанларда, санъатларда, давлатчилик шаклларида ўз ифодасини топади. Бу идеаллар юксалгандан юксала боради ва инсоният энг олий неъматлар сари боради. Мен инсониятнинг бир бўлагиман, шунинг учун ҳам менинг вазифам инсоният идеалларини англаш ва амалга оширишга кўмаклашишдир». Мен ақлим кодир вақтларимда шу гапларга қаноат қилган эдим, аммо кўнглимда ҳаёт саводи аниқ-тиник ҳолда кўндаланг бўлиши билан бу назария бир зумда бошдан-оёқ қунпаяқун бўлди. Аввало шунни айтиш керакки, бунга ўхшаш илмларда муайян ғиромлик бор – улар инсониятнинг кичик бир қисмини ўрганиш оқибатида чиқарган хулосаларини умумий хулосалар ўрнида тақдим этадилар. Бундан ташқари бундай қарашларнинг турфа хил тарафдорлари ўртасида «инсоният идеаллари нимадан иборат», деган масала устида бир-бирига зид фикрлар мавжуд. Аммо энг бемаънисе демайлигу, энг ғалатисе шундаки, бу назарияга кўра ҳар бир одам қаршисида кўнда-



ланг бўлувчи «Мен нимаман?» ёхуд «Мен нима учун яшайман?» ёки «Мен нима қилмоғим керак?» деган саволларга жавоб беришдан аввал инсон битта масалага жавоб бермоғи лозим. Бу масала қуйидагича турур: «Бутун бир инсоният бор. Унинг нима экани менга маълум эмас. Мен унинг бир заррасиман, бинобарин, шу зарранинг қисқагина бир муддат мобайнидаги ҳаётини биламан. Шунга қарамай, мен «бутун инсониятнинг ҳаёти нимадир? деган масалани ҳал қилиб беришим керак». Бинобарин, одамзод ўзининг нима эканини англамоқ учун унинг ўзи каби ҳали ўзлигини англаб етмаган айрим-айрим одамлардан ташкил топувчи сирли имкониятнинг нима эканини англаб олмоғи зарур.

Эътироф этмоғим керакки, мен бунга ишонган чоғларим бўлган. У чоғларда мени ўзимнинг севимли идеалларим бор эди, бу идеаллар менинг инжикликларимни оқлар эди. Ўшанда мен бир назарияни яратиш иштиёқида эдим. Бу назарияга асосланиб, мен ўз инжикликларимга инсоният қонуни сифатида қарамоғим мумкин бўларди. Аммо менинг кўнглимда ҳаёт саволи бутун равшанлиги билан қўндаланг бўлгани ҳамон, бу жавоб ҳам қокигулдай тўзиб кетди. Шунда англадимки, худди тажрибага асосланган илмларда ҳақиқий илмлар билан бир қаторда ўзларига тегишли бўлмаган саволларга жавоб беришга уринадиган чала илмлар бўлгани каби, бу соҳада ҳам ўзларига тегишли бўлмаган масалаларга жавоб беришга ҳаракат қиладиган бир қатор илмлар бўлиб, улар анча кенг тарқалган экан. Бу соҳанинг чала илмлари – ҳуқуқшунослик, ижтимоий илмлар, тарихшунослик – айрим инсон масалаларини ҳал қилишга киришганида у қолиб кетиб, ҳар қайсиси ўзига хос тарзда бутун инсоният ҳаётининг масалаларини ҳал қилишга киришиб кетадилар.

Аммо тажрибага асосланган илмлар соҳасида «қандай яшамоғим керак?» деб чин юракдан сўрайдиган одам «Чексиз маконда чексиз замонда чексиз мураккаблик билан содир бўладиган чексиз зарралар ўзгаришини ўрган, шунда сен ўз ҳаётингни англайсан», деган жавобга қаноат ҳосил

килолмайди. Худди шунга ўхшаш самимий одам «биз инсониятнинг на ибтидосини, на интиҳосини биламиз, биз унинг кичик бир қисмини ҳам била олмаймиз. Лекин сен ана шу инсониятни яхлит олиб, унинг нималигини англа. Шунда ўзингнинг кимлигингни англаб оласан», деган жавобга ҳам қаноат қила олмайди. Худди тажрибага асосланган чала илмларда бўлгани каби бу чала илмлар ҳам ўз вазифаларидан нечоғли чалғиб кетсалар, улардаги мужмалликлар, чалкашликлар, бемаъниликлар ва зиддиятлар шунчалик кўпайиб бораверади. Тажрибага асосланган илмнинг вазифаси моддий ҳодисалар ўртасидаги сабабий изчилликни ўрганишдир. Аммо бу илм ҳодисалар орасидаги энг сўнги сабабият масаласини кўйиши билан бемаъни бир ҳол юзага келади. Илми ақлиянинг вазифаси ҳаётнинг бе-сабабий моҳиятини идрок этишдир. Унда ҳам ҳодисаларни ижтимоий, тарихий деб ажратиб олиб, улар орасидаги сабабий алоқаларни тадқиқ қилишга киришиш билан бемаъни бир вазият юзага келади.

Тажрибага асосланган илм ўз тадқиқоти доирасига энг пировард сабабни киритмаган тақдирдагина ижобий самара беради ва инсон ақлининг улугворлигини намойиш этади ва аксинча, илми ақлия сабабий алоқаларнинг мунтазамлиги ҳақидаги масаладан мутлақо юз ўгириб, инсонни пировард сабабга нисбатан олиб тадқиқ қилгандагина ҳақиқий фан бўлади ва инсон ақлининг улугворлигини намойиш этади. Бу соҳадаги илм, яъни ярим доиранинг қутбини ташкил қилувчи метафизика ёхуд илми ақлия – фалсафа ана шунақа. Бу илм битта масалани аниқ-равшан кўяди: «Мен ва бутун дунё нима? Мен нима учун яшайпману дунё нима учун мавжуд?» Бу илм вужудга келганидан бери бу саволга бир хил жавоб бериб келади. Файласуф мендаги ва жамики мавжуд нарсадаги ҳаётнинг моҳиятини ғоя дейдими, субстанция деб атайдими ёки рух, ирода деб белгилайдими, барибир, битта гапни айтади: «Бу моҳият мавжуд ва мен ўша моҳиятни ташкил қиламан». Бирок у аниқ мутафаккир бўла-

диган бўлса, бу моҳиятнинг нима учун кераклигини билмайди ва бу саволга жавоб бермайди. Мен сўрайман: «Бу моҳиятнинг борлиги нимадан? Бу моҳият мавжуд бўлса ва келгусида ҳам бўлса, бундан нима келиб чиқади?» Фалсафа нафақат бу саволга жавоб бермайди, балки ўзи ҳам кўшилишиб сўрайди. Агар у чинакамига фалсафа бўладиган бўлса, унинг бутун иши шундан иборат бўлмоғи керакки, у шу масалани аниқ-тиник кўймоғи керак. Агар у ўз вазифасига каттиқ риоя қиладиган бўлса, «мен нимадан ва бутун дунё нима?» деган саволга «хамма нарса ва ҳеч нарса» деб, «дунё нечун мавжуд ва мен нимага яшайман»? деган саволга «билмайман» деб жавоб беришдан ўзга иложи бўлмас эди. Шундай қилиб, фалсафанинг илми аклия борасидаги жавобларини ҳарчанд айлантириб кўрмайлик, мен улардан жавобга ўхшаган ҳеч нарса тополмайман. Бунинг сабаби нима бўлсайкин? Албатта, тажрибага асосланган фанлардаги каби жавоб саволимга тааллуқли бўлмай қолганидан бўлмаса керак. Йўқ, бу ўринда ҳамма аклий фаолият менинг саволимга жавоб топишга қаратилган, лекин шунда ҳам жавоб берилмади. Негаки, жавобнинг ўзи йўқ. Шунинг учун жавобнинг ўрнига яна ўша саволнинг ўзи кўндаланг бўлаверади. Фақат ҳар гал янги, мураккаблашган шаклда...

## VI

Ҳаёт саволига жавоб излар эканман, мен худди ўрмонда адашиб қолган одамда кечадиган туйғуни кечирдим.

Юра-юра ўрмон четидаги ялангликка чиқдим. Бир дарахт тепасига чиқиб, олис-олислардаги ҳудудсиз маконни кўрдим, аммо унда биронта ҳам иморат йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Қайтиб ўрмон қаърига кирдим, у ерда зулмат ҳукмрон эди, бу ерда ҳам биронта иморат йўқ эди.

Шу аҳволда инсон билимлари ўрмонида тентираб юрдим. Бир томонимда математик билимлар ва тажрибага асосланган билимлар ёғдуси. Улар менинг кўз ўнгимда равшан уфқларни намоён этди, бироқ улар шундай уфқлар

эдики, уни мўлжаллаб бориб, биронта ҳам иморатга йўлика олмасдинг, чунки иморатнинг ўзи йўк эди. Иккинчи томонимда илми ақлияга мансуб илмлар зулмати. Мен бу зулмат қаърига кириб борганим сари зулмат қуюклашгандан қуюклаша борарди. Ниҳоят, ишонч ҳосил қилдимки, қутулишнинг иложи йўк ва бўлиши ҳам мумкин эмас.

Билимларнинг нурли томонларига маҳлиё бўлиб юриб, англардимки, мен саволдан ўзимни олиб қочяпман, холос. Менинг нигоҳим қаршисида намоён бўлган уфқлар ҳар қанча равшан, ҳар қанча жозибадор бўлмасин, бу интиҳосиз илмлар қўйнига шўнғимок ҳар қанча марокли бўлмасин, мен энди яхши англардимки, улар, яъни бу билимлар менга қанча камроқ керак бўлса, менинг саволимга жавоб беришдан қанча узоқ бўлса, шунчалик равшанроқ эдилар.

«Ҳа, илм-фан шу қадар матонат билан нималарни билишни исташи энди менга маълум», – дердим ўз-ўзимга. Аммо бу йўлда менинг ҳаётим маъноси ҳақидаги саволга жавоб йўк. Илми ақлия соҳасида эса билардимки, илмнинг мақсади тўғридан-тўғри менинг саволимга жавоб беришга қаратилган бўлишига қарамай, балки айни шу қаратилгани туфайли бўлса ҳам ажаб эмас, мен ўз-ўзимга берган жавобдан бошқа жавоб йўк эди: «Менинг ҳаётимнинг қандай маъноси бор?» – «Ҳеч қандай» ёки: «Менинг ҳаётимдан нима чиқади?» – «Ҳеч нарса». Ёки: «Ҳамма мавжуд нарса нима учун мавжуд ва мен нима учун мавжудман?» – «Мавжудлигинг учун мавжудсан». Инсоният илмининг бир томонини сўроққа тутиб, мен сўрамаган нарсаларим ҳақида беҳисоб миқдорда аниқ жавоблар олдим. Улар юлдузларнинг кимёвий таркиби, қуёшнинг Геркулес юлдузлари туркуми сари ҳаракати, инсон ва унинг турларининг келиб чиқиши, чексиз кичик атомларнинг шакллари, эфирнинг чексиз кичкина вазнсиз зарраларининг тебраниши ҳақидаги жавоблар эди. Аммо «менинг ҳаётимнинг маъноси нимада?» деган саволимга билимларнинг бу соҳаси берадиган жавоб бир хил эди: «Сен – менинг ҳаётим деб атаётган нарсанинг айнан ўзисан.

сен – зарраларнинг муваккат тасодифий қўшилувисан. Бу зарраларнинг бир-бирига таъсири, ўзгариши сен «менинг ҳаётим» деб атайдиган нарсани барпо этади. Бу қўшилув бир неча муддат амал қилиб туради, кейин бу зарраларнинг ўзаро алоқаси тўхтайтиди – шунда сен «ҳаётим» деб атайдиган нарса ҳам тўхтайтиди. Ана унда сенинг саволларинг ҳам тўхтайтиди. Сен – тасодифан қорилиб қолган бир тутам алланимасан. Бу бир тутам алланима чирийтиди. Шу алланиманинг чиришини сен «ўзимнинг ҳаётим» деб атайсан. Алланима шаталок отиб югуриб кетади – шу билан чириш ҳам тугайтиди, ҳамма саволлар ҳам тўхтайтиди». Илмларнинг аниқ томони шунақа жавоб беради. Агарда у ўз асосларига қатъий амал қилиш ниятида бўлса, бошқа гап айта олмайди ҳам.

Бунақа жавобдан маълум бўладики, жавоб саволга жавоб бермас экан. Мен ҳаётимнинг маъносини билмоғим керак, «сенинг ҳаётинг чексиз бир нарсанинг заррасидир» деган гап нафақат ҳаётимга маъно бахш этмайди, балки бўлиши мумкин бўлган ҳар қандай маънони махв этади.

Тажрибага асосланган аниқ илмларнинг бу томони ақли илмия билан ғира-шира тил бириктириб, «ҳаётнинг маъноси тараққий этишда ва бу тараққий этишга кўмаклашувда» дер экан, бу гапни ҳам ўзининг мужмаллиги ва хиралигига кўра жавоб қаторида ҳисоблаб бўлмайди.

Билимларнинг бошқа томони, яъни илми ақлия ўз асосларига қатъий амал қилиб, бу саволга бевосита жавоб берар экан, ҳамма асрларда ва ҳамма жойда фақат битта жавобни айтиб келган ва ҳозир ҳам шунини айтади: «Дунё чексиз ва англаб бўлмайдиган бир нарса. Инсон ҳаёти ана шу англаб бўлмайдиган нарсанинг англаб бўлмас бир бўлаги». Мен яна илми ақлия билан тажрибага асосланган илмларнинг тил бириктириши оқибатида пайдо бўладиган ҳуқуқшунослик, сиёсатшунослик, тарихшунослик деганга ўхшаш чала илмларнинг кераксиз, ортиқча юқини истисно қиламан. Бу илмларга ҳам яна мутлақо хато қилган ҳолда тараққиёт мукаммаллашув тушунчаларини олиб қирадилар! Фақат фарқи

шундаки, аниқ фанларда ҳамма нарсанинг тараккиёти хақида гапирларди, бу ерда эса гап одамлар ҳаётининг ривожига ҳақида кетади. Аммо ҳар икковидаги хато бир хил: чексиз нарсанинг тараккиёти, мукамаллашуви на мақсадга, на йўналишга эга бўлолмайди ва менинг саволимга нисбатан ҳеч нарса деб жавоб беролмайди. Илми ақлияга хос илмлар чинакам фалсафага ўхшаб, аниқ иш юритадиган бўлса фақат мавжуд ҳодисаларни янги фалсафий катакларга жойлаб, уларни янги номлар билан аташга хизмат қилувчи ўша Шопенгауэр айтган профессорона фалсафа бўлмаса, философ энг муҳим масалани назаридан кочирмаса, унинг берадиган жавоби ҳамиша битта бўлади. Бу жавоб Сукрот, Шопенгауэр, Сулаймон пайғамбар, Будда томонидан берилган жавобдир.

«Биз ҳаётдан қай даражада узоклашсак, фақат шу даражада ҳақиқатга яқинлашиб борамиз, – деган экан Сукрот ўлимга тайёргарлик кўраётганида. – Ҳақиқатни севгучи бизлар ҳаётда нимага интиламиз? Танимиздан мосуво бўлишга ва тан ҳаётдан келиб чиқувчи жамики ёвузликдан халос бўлишга интиламиз. Шундок экан, ажал эшигимизни қоқиб келганда, биз нечук хурсанд бўлмайлик?»

«Донишманд одам бутун умри давомида ўлимни излайди, шунинг учун ўлим унга кўркинчли эмас».

«Дунёнинг ички моҳиятини ирода деб англаб, – дейди Шопенгауэр, – ва бу ирода табиат кўр қучларининг онгсиз интилишларидан бошлаб инсоннинг онг тўла фаолиятигача ҳамма ҳодисаларда моддий тарзда намоён бўлишини эътироф этган билан биз бир натижани мутлақо четлаб ўтолмаймиз: иродани эркин инкор этиш билан бирга, унинг ўз-ўзини маҳв этиш билан бирга ҳамма ҳодисалар ғойиб бўлади, моддийликнинг ҳамма босқичларидаги доимий интилишлар ҳамда бемақсад ва беистирохат рўй берадиган майллар (холбуки, бутун олам шу интилишлар ва майлларда ҳамда улар орқали воқеа бўлади) йўқ бўлади, хилма-хил мунтазам шакллари йўқолади, шакллар билан бирга унинг ҳамма ҳодисалари ўзининг умумий шакллари билан бирга, макони ва замони

билан бирга ғойиб бўлади ва ниҳоят, унинг энг сўнгги асосий шакли – субъект ва объект ҳам йўқ бўлади. Ирода бўлмаса, тасаввур ҳам йўқ, дунё ҳам йўқ. Бизнинг қаршимизда, албатта, ёлғиз ҳеч нарса қолади. Аммо ана шу ҳечликка ўтишга тўсқинлик қиладиган нарса бизнинг табиатимиздир. Табиатимиз эса яшашга иштиёкимиздан, иродамиздан ўзга нарса эмас. Бизнинг дунёмиз каби ўзимиз ҳам таркибан ана шу иродадан иборатмиз. Биз ҳечликдан қўриқиб даҳшатга тушамизми ёхуд айни шундоқ яшашни истаймизми – бунинг факат битта маъноси бор: бизнинг ўзимиз турган-битганимиз ана шу яшаш иштиёқидан иборатмиз, ундан ўзга нарса эмасмиз ва ундан бошқа ҳеч нарсани билмаймиз. Шунинг учун ўзимиз иродага тўла бўлсак, биз учун ирода мутлақо маҳв этилгандан кейин нима қолади? Ҳеч нарса. Бироқ, аксинча ҳам шунақа – агар кимлардadir ирода ўзгариб қолган бўлса ва ўз-ўзидан юз ўгирган бўлса, улар учун бизнинг воқеий дунёмиз жамики қуёшлари ва жамики сомон йўллари билан бирга ҳеч нарсадан ўзга эмас».

«Ҳамма нарса беҳудадир, – дейди Сулаймон пайғамбар, – беҳудадан-беҳуда, нимаики бўлса, бари беҳуда! Одамзод қуёш нурлари остида терга пишиб меҳнат қилади. Бундан унга нима наф? Авлодлар кетади, авлодлар келади, ер эса мангу қолади. Нима бўлган бўлса, ўша бўлади, нима рўй берган бўлса, ўша рўй беради. Бу ёруғ дунёда ҳеч қанака янги нарса йўқ. Баъзан бирон нарса тилга тушади – «қара, бу янгилик» дейишади. Аммо бу биздан аввал неча асрлар муқаддам рўй берган бўлади. Ўтганларни хотирада сақламаймиз, аммо бундан кейин бўладиган нарсалар ҳам биздан кейин бўладиганларнинг хотирасида сақланиб қолмайди. Мен – Еклезиаст, Қуддуси шарифда Исроил устидан подшо эдим. Кўнглимда бир хоҳиш уйғониб, ер юзида рўй бераётган воқеаларнинг ҳаммасини тадқиқ этмоқчи ва ақл тарозусидан ўтказмоқчи бўлдим. Бани одамга Худо шу оғир машғулотни раво кўради. Бу ёруғ дунёда бўлаётган ишларнинг ҳаммасини кўрдим. Кўрдим – бари беҳуда, бе-

корга жонни қийнаманг... Юракдан чиқариб ўзимга дедим: мана, сен олий мартабага эришдинг, мендан аввал Қуддуси шарифда мавжуд бўлган жамики доноликдан ортиқроқ доноликка эришдинг. Менинг қалбим ҳам кўп доноликлар кўрди, кўп билимларга ошно бўлди. Шунда мен бутун квадратимни доноликни англашга, фаросатсизлик билан аҳмоқликни англашга бахш этдим. Аммо билдимки, буларнинг бари жонга жабр экан. Сабабки, донолик кўп жойда ғусса кўп бўлар экан: билими кўп одамнинг боши қайғудан чиқмас экан.

Шунда мен ўзимга дедим: «Қани, сени бир хуррамлик синовидан ўтказай, яхшиликдан лаззатланай». Аммо бу ҳам беҳуда экан. Қулги ҳақида «бу бемаънилик» дедим, хуррамлик тўғрисида эса «у нима қиялпти?» дедим. Кейин ичичимдан чиқариб, танамни шароб билан лаззатлантирмоқчи бўлдим. Яна шуни ихтиёр этдимки, кўнглим доноликни раҳнамо деб билгани ҳолда, ўзим ҳамоқатнинг нималигини ҳам билмай, токи бани одам учун нима яхши эканини ўз кўзим билан кўрай, улар бу ёруғ дунёда кечирадиган қискагина умрларида нима ишларни қилмоқлари кераклигини билмай. Мен катта ишларни амалга оширдим: ўзимга иморатлар қурдим, тоқзорлар барпо этдим. Ўзимга боғлар яратдим ва у ерда ҳар хил мевали дарахтлар ўтқаздим, боғ-роғларни, у ерда ўсаётган дарахтларни суғориш учун ҳовузлар қаздирдим, ўзимга мулозимлар ва қанизлар олдим, бола-чақаларим ҳам серобгина эди, мендан аввал Қуддуси шарифда ўтганларнинг ҳаммасиникидан кўра мен тўплаган йирик ва майда чорва кўпроқ эди: ҳар хил подшолардан ва вилоятлардан ўзим учун қумушу олтин ҳамда бошқа қимматбаҳо тошлар йиғдим: саройимга хонандаю раққосаларни тўпладим, бани одамга завқ-шавқ ато қилувчи ҳар хил мусиқа асбобларини қелтирдим. Шунда мен Қуддуси шарифда мендан аввал ўтганларнинг ҳаммасидан ҳам улугроқ ва бадавлатроқ бўлиб қолдим. Донолигимга ҳам ҳамма тан берган эди. Кўзим нимани кўрса, мен қайтармай ҳаммасини харид қилар, кўнглим



канака эрмакни тусаса, мен ҳеч қайсисини рад этмас эдим. Ниҳоят, мен ўз қўлларим билан қилган ҳамма ишларимга, пешона тери тўкиб қилган меҳнатимга назар ташладим. Ва кўрдимки, буларнинг бари беҳуда ва бари жонга жабр. Бу ёруғ дунёда улардан наф йўқ. Мен орқамга ўгирилиб, доноликка ҳам, фаросатсизликка ҳам, аҳмоқликка ҳам назар ташладим. Лекин билдимки, барининг қисмати бир экан. Шунда ич-ичимдан чиқариб ўзимга дедим: «Ахир, тентак одамнинг қисмати менинг ҳам бошимга тушар экан, нима учун мен жуда ҳам доно бўлиб юрибман?» Шунда ич-ичимдан ўзимга айтдим: «Бу ҳам беҳуда». Негаки, аҳмоқ одамни хотирада сақламаганларидек, доно одамни ҳам мангу ёдда тутмайдилар, келажак кунларда уларнинг ҳаммаси унут бўлади ва надоматлар бўлсинки, доно одам ҳам аҳмоқ билан баробар дунёдан ўтади! Шунда мен ҳаётни ёмон кўриб кетдим, чунки ёруғ дунёда қилинадиган ишлар кўзимга ёмон кўриниб кетди, чунки ҳаммаси беҳуда ва жонга жабр эди. Ёруғ дунёда қилган жамики меҳнатим кўзимга ёмон кўриниб кетди, чунки мен уни ўзимдан кейин келадиган одамга қолдирмоғим керак. Чунки одамзод бу ёруғ дунёда меҳнат қилиб, бу меҳнатидан, чеккан ташвишларидан нима кўради? Негаки, унинг ҳамма куни қайғули, ҳамма меҳнати – ташвиш. Ҳатто, кечалари ҳам унинг юраги тиним билмайди. Бу ҳам – беҳуда. Ёб-ичмакдай неъмат ҳам, меҳнатдан сўнг роҳату фароғат билан жонини яйратиш ҳам одамнинг ўз хукмида эмас.

Ҳамма нарсанинг ва ҳамманинг қисмати бир. Батавфик одамнинг ҳам, бетавфикнинг ҳам, яхши-ёмоннинг ҳам, покиза ва ифлоснинг ҳам, қурбонлик қилган ва қилмаганнинг ҳам, серсаховат ва гуноҳкорнинг ҳам, қасам ичувчи ва қасамхўрнинг ҳам қисмати битта. Ёруғ дунёдаги ҳамма ишларда қисматнинг битта экани ёмон, шу туфайли бани одамнинг юраги ёмонликка тўла, уларнинг юрагидан ақл қочган, ҳаётларидан ҳам ақл кетган. Шундан кейин улар ўтганлар сафидан ўрин олади. Тириклар орасида қолганлар хали нималардандир умидвор бўлса бўлади, негаки, ўлик арслон бўл-

гандан кўра тирик кучук бўлган яхши. Тириклар вақт-соати етиб, казо топишларини биладилар, ўликлар эса ҳеч нарсани билмайдилар, улар ортик иноят ҳам кўрмайдилар, негаки, уларнинг хотираси ҳам унут бўлган, уларнинг муҳаббати ҳам, уларнинг нафрати ҳам, уларнинг рашки ҳам ғойиб бўлиб бўлган, бу ёруғ дунёда энди улар ҳеч нарса билан шафланмайдилар».

Сулаймон пайғамбар шундай дейди. Ёхуд шу сўзларни ёзган одам шундай дейди.

Энди ҳинд донишмандлари нима дейишини эшитинг: «Ёш бахтиёр шахзода Сакна-Мунига хасталиклар, қариллик, ўлим бегона эди. Қунлардан бирида у сайлга боради ва тишлари тўкилиб кетган, сўлақлари оқиб ётган, мункиллаган бир чолни кўради. Шу пайтгача қарилликни кўрмаган шахзода аравақашдан бунинг нималигини, нима сабабдан бу одам шу қадар аянчли ва хунук аҳволга тушганини сўрайди. Бундай қисмат ҳамма одамларнинг бошида бор эканини, ёш шахзода ҳам вақт-соати келиб, албатта, шу аҳволга тушажагини эшитиб, шахзода сайлга боргиси келмай қолади ва бу гапларнинг ҳаммасини ўйлаб кўрмоқ учун орқага қайтишни буюради. Уйга етиб боргач, ичкарига беркиниб олиб, ўйлашни бошлайди. Бир неча муддат ўтгач, шахзода бир нарсадан таскин топади. У яна шоду хуррам ва бахтиёр кайфиятда сайлга йўл олади. Бу гал унга бемор рўпара келади. Унинг кўз ўнгида ўлгудай толиққан, кўкариб кетган, кўзларидан нур кетган, дағ-дағ қалтирок босган бечораҳол бир одам гавдаланади. Шу пайтгача хасталик нима эканини билмаган шахзода тўхтаб, нима гап эканини сўрайди. Шунда бу хасталик эканини, ҳамма одамлар хасталикка учраши мумкинлигини, унинг ўзи, соғлом ва бахтиёр юрган шахзода ҳам, эҳтимол, эртага шунақа бемор бўлиб қолиши мумкинлигини эшитиб, кайфи бузилади, кайфичоғлик қилишга ҳуши қолмайди ва уйга қайтишни буюради. У уйида яна ўзича бирор таскин излайди ва уни топади, шекилли. Чунки у яна бир марта сайру томошага отланади. Аммо учинчи марта ҳам йўлда бир во-

кеага йўликади – одамлар нимадир кўтариб кетишаётганини кўради. «Нима бу?». «Бандаликни бажо келтирган одам». «Бандаликни бажо келтириш қанақа бўлади?» – деб сўрайди шахзода. «Бандаликни бажо келтириш шу одамга ўхшаб жон таслим қилиш бўлади», – деб жавоб беришади. Шахзода тобутнинг олдига боради, пардани кўтариб майитнинг юзига қарайди. «Бу одам энди нима бўлади?» – деб сўрайди шахзода. «Уни ерга кўмадилар», – деб жавоб беришади шахзодага. «Нега?». «Негаки, энди у ҳеч қачон бошқа тирилмайди, у чириб-ириydi, кейин тупрокка айланади». «Ҳамма одамларнинг ҳам қисмати шунақами? Мен ҳам шу кўйга тушаманми? Мени ҳам кўмишадими? Мен ҳам ириб-чириб, қуртларга ем бўламанми?». «Ҳа». «Орқага қайт! Мен сайрга бормайман. Бундан кейин ҳеч қачон ҳеч қанақа сайрга бормайман».

Шундай қилиб, Сакна-Муни ҳаётдан таскин топа олмади ва «ҳаётнинг турган-битгани улуг бир ёвузликдир» деган тўхтамга келиб, бутун қалб кучини ундан халос бўлишга ва бошқаларни ундан халос этишга сарфлади. «Халос этганда ҳам шундай қилмок керакки, одамнинг вафотидан кейин ҳаёт бир амаллаб қайта тикланмасин, уни бутунлай, таг-туғи билан тубдан маҳв этиш керак». Ҳинд донишмандлари шундай дейди.

Инсоният донолари ҳаёт саволларига берган бевосита жавоблар бундай турур:

«Жисмнинг ҳаёти ёвузликдан ва ёлғондан иборат. Шунинг учун ҳам бу жисм ҳаётини маҳв этиш неъматдир, биз шу неъматни тиламоғимиз даркор», – дейди Сукрот.

«Ҳаёт шунақа нарсаки, унинг боридан йўғи яхшироқ бўларди. Ҳаёт – ёвузлик, ёвузликдан ҳечликка кўчиш ҳаётдаги бирдан-бир неъматдир», – дейди Шопенгауэр.

«Дунёдаги ҳамма нарса – ҳамоқат ҳам, донолик ҳам, бойлик ҳам, кашшоклик ҳам, шод-хуррамлик ва қайғу-алам ҳам, ҳаммаси беҳуда ва арзимас нарсалардир. Инсон ўлади ва ундан ҳеч нарса қолмайди. Бу бемаъниликдир», – дейди Сулаймон пайғамбар.

«Азоб-укубатлар, заифлашиш, қариш ва ўлим муқаррар эканини англаб туриб яшаб бўлмайди, одам ўзини ҳаётдан халос этмоғи, ҳар қандай яшаш имконидан маҳрум этмоғи керак», – дейди Будда.

Ана шу катта ақл эгалари айтган нарсаларни уларга ўхшаган миллион-миллион одамлар ҳам айтган, ўйлаган, ҳис этган. Мен ҳам шундай ўйлайман ва шундай ҳис қиламан.

Шундай қилиб, менинг билимлар ўрмонида довдираб юришим нафақат мени тушқунлик ботқоғидан халос эта олди, аксинча, уни янада чуқурлаштирди. Бир соҳадаги билимлар ҳаёт саволларига жавоб бермади, бошқа соҳадаги билимлар эса жавоб берди-ю, бу жавоби билан тўғридан-тўғри менинг тушқунлигимни тасдиқлади. Бу жавоб яна шуни кўрсатдики, мен чиқарган хулоса адашишларимнинг ҳосиласи эмас, хаста тафаккуримнинг маҳсули эмас, аксинча, у менинг ўйларим тўғри бўлганини тасдиқлади. Менинг ўйларим инсониятнинг энг бақувват ақл эгаларининг хулосаларига тўғри келди.

Ўзини лақиллатишнинг ҳожати йўқ. Ҳаммаси – беҳуда. Туғилмаган одам бахтиёр, ўлим ҳаётдан яхши; шунинг учун ҳаётдан халос бўлмоқ керак.

## VII

Саволимга илмлар бобида тузукроқ жавоб тополмагач, мен уни ҳаётдан излай бошладим. Мен бу жавобни теварагимни қуршаган одамлар ҳаётидан топмоққа умид қилдим. Шунинг учун худди ўзимга ўхшаган одамлар ҳаётини кузата бошладим, менинг теварагимдаги одамлар қандай яшаётганини, мени қийноққа солган саволларга муносабати қанақа эканини ўрганишга киришдим.

Шунда маълумот даражаси ва яшаш тарзига кўра мен билан бир хил мавқеда бўлган одамлардан топганим шу бўлди: шуни топдимки, менинг доирамга мансуб одамлар учун ҳаммамиз тушиб қолган даҳшатли аҳволдан қутулишнинг тўрт йўли бор экан.

Бу боши берк кўчадан чиқишнинг биринчи чораси билмаслик экан. Унинг маъноси шундан иборатки, ҳаёт ёвуз нарса эканини ва яшашнинг маъносизлигини билмаслик, англамаслик керак. Бу тоифа одамлар – айникса, аёлларнинг кўпчилиги, ё ҳали жуда ёш одамлар ёхуд ўта бефаросат кишилар – Шопенгауэр, Сулаймон пайғамбар, Будда қаршисида кўндаланг бўлган ҳаёт масаласини ҳали тушуниб етмайдилар. Улар на пастда кутиб ётган аждаҳони, на улар ёпишиб олган шохни кемираётган сичқонларни кўришади, улар фақат асал ялаш билан овора. Аммо уларнинг асал ялашлари фурсати келиб тўхтайтиди, бирор кимса уларнинг эътиборини аждаҳо билан сичқонларга қаратади-ю, шу билан уларнинг асал ялаши тўхтайтиди. Мен бу одамлардан ҳеч нарса ўргана олмайман. Билган нарсангни билмай қолишнинг иложи йўқ-да...

Иккинчи чора – эпикурона чора. Унинг маъноси шундан иборатки, ҳаётдан умидвор бўлмоқнинг имкони йўқлигини билатуриб, ҳозирча мавжуд неъматларнинг ҳаммасидан истифода этилади, на аждаҳога, на сичқонларга қаралади, асални эса тўйиб-тўйиб ялайверилади, айникса, шохдаги асал мўл бўлса... Сулаймон пайғамбар бу чорани бундай ифодалайди:

«Ва мен шоду хуррамликни алқадим, негаки ёруғ дунёда одам фарзанди учун еб-ичиш ва шоду хуррамлик қилишдан кўра яхшироқ нарса йўқ: бу ёруғ дунёда Худо унга ато қилган умрнинг кунлари меҳнат билан ўтадиган бўлгач, у еб-ичмоғи ва хуррам бўлмоғи жоиз.

Шундай қилиб, бор, шоду хуррамлик билан нонингни е ва шоду хуррамлик билан шаробингни ич... Беҳуда кетадиган ҳаётингнинг ҳамма кунларида, жамики беҳуда кунларингда яхши кўрган аёлинг билан турмуш лаззатларини тот... Негаки, буларнинг ҳаммаси сенинг ҳаётдаги қисматинг, ёруғ дунёдаги меҳнатинг эвазига оладиган улушинг... Куч-қувватига қараб қўлинг нима ишни бажаришга қодир бўлса, ҳаммасини бажар, чунки сенинг сўнгги манзилингда – гўрда на иш бор, на мулоҳаза, на билим бор, на донолик».

Менинг доирамга мансуб одамларнинг кўпчилиги ана шу иккинчи йўлни маъқул кўрадилар. Улар яшайдиган шароит шунақаки, бу шароит уларни қуршаган ноз-неъматларни мўл-кўл қилиб қўйган, улар ёмонликка камрок рўпара келадилар. Бунинг натижасида уларнинг виждони кўр бўлиб қолган. Бу эса уларнинг фаровон шароити тасодиф эканини унутишга имкон беради. Улар ўйламайдиларки, ҳамма ҳам Сулаймон пайғамбарга ўхшаб 1000 хотинга ва 1000 қасрга эга бўлавермайди, ҳар бир 1000 хотинлик одамга 1000 та хотинсиз эркак тўғри келади ва ҳар битта қасрга пешонасининг тери билан бу қасрни қураётган 1000 та одам тўғри келади. Бир тасодиф билан бугун мен Сулаймон бўлиб қолган бўлсам, шу тасодифнинг ўзи эртага мени Сулаймоннинг қулига айлантириб қўяди. Бу одамларнинг хаёлотли ҳам шу қадар саёз ва чекланганки, улар Буддага тинчлик бермаган нарсаларни унутиб юборишга имкон беради. Хасталиклар, қарилик ва ўлим муқаррар эканини улар эсларига келтирмайдилар. Ҳолбуки, хасталик, қарилик, ўлим келади-ю, ҳамма хузур-халоват чиппақка чиқади. Бу одамларнинг баъзи бирлари фикрлари ва хаёлотларининг ночорлигини фалсафа деб ҳисоблайдилар ва уни позитив фалсафа деб атайдилар. Аммо менинг назаримда, бу уларни саволни кўрмай асал ялаб ётганлар тоифасидан ажратиб олишга имкон бермайди. Мен бу одамларга тақлид қила олмасдим: улардаги хаёлотнинг ночорлиги менда йўқ эди ва мен уни ўзимда сунъий равишда бор қилолмасдим. Мен ҳар қандай тирик одам каби бир марта кўзим тушгандан кейин сичқонлар билан аждаҳодан кўзимни узолмасдим.

Учинчи чора – куч ва қувват чорасидир. У шундан иборатки, ҳаёт ёвуз нарса эканини ва унинг маъносизлигини англагач, ҳаётни маҳв этадилар. Камдан-кам одамлар бу ишни қиладилар – улар бақувват ва изчил одамлар бўлади. Унинг устидан қилинган ҳазил нақадар бемаъни эканини англаб ва ўлим неъматли тириклик неъматидан нечоғли афзал эканини ва ундан кўра яшамай қўя қолган маъқул

эканини англаб, жонларига қасд қилишади-ю, бу бемаъни майнавозчиликка чек қўйиша қолади. Суикасд воситалари хам анқонинг уруғи эмас – бўйинга солгани сиртмоқ, сув, юракка санчгани пичоқ, темир йўлларда поездлар... Бизнинг даврамизга мансуб кишилар ўртасида бу йўлга кадам қўяётганлари борган сари кўпайиб бормоқда. Бундай қиладиган одамларнинг кўпчилиги ҳаётнинг авжи юксак пайтида, маънавий кучлари гуллаб-яшнаб турган кезларда, инсон тафаккурини таҳқирловчи одатлар ҳали табиатига сингишиб улгурмай, жонларига қасд қиладилар. Мен бу чоранинг энг муносиб чора эканини кўрдим ва ўзим хам шундай қилмоқчи бўлдим.

Тўртинчи чора ожизлик чорасидир. У шундан иборатки, ҳаётнинг ёвуз нарса эканини ва маъносизлигини англаб, одам яшашидан ҳеч нарса чиқмаслигини олдиндан билса-да, яшашда давом этаверади. Бу тоифа одамлар ўлим ҳаётдан афзалроқ эканини билишади, аммо оқилона иш қилишга, яъни тезроқ ёлғонга хотима қўйиб, ўзларини ўлдиришга кучлари етмаганидан, гўё бирор нарсани қутаётгандек юраверадилар. Ожизлик чораси ана шудир, негаки, агар мен яхшироқ чорани билсам ва уни амалга ошириш ўзимнинг ҳукмимда бўлса, нега энди шу яхшироқ чорани қилмаслигим керак?.. Мен шу тоифага мансуб эдим.

Шундай қилиб, менинг тоифамдаги одамлар бу даҳшатли зиддиятдан ана шу тўрт чора билан халос бўладилар. Мен ақлимни ишга солиб, ҳар қанча ўйлаб кўрмай, ана шу тўртта чорадан бошқасини тополмадим. Биринчи чора – ҳаёт маъносиз эканини, ёвуз ва беҳуда нарса эканини, ундан кўра яшамай қўя қолган маъқул эканини англамаслик. Мен буни билмаслигим мумкин эмас эди ва уни билганимдан кейин эса ундан кўз юммоғимнинг иложи йўқ эди. Иккинчи чора – ҳаёт қандай бўлса, шундайлигича қабул қилиб, келажакни ўйламай ундан истифода этиш. Мен буни хам қилолмасдим. Мен қариллик, изтироб, ўлим борлигини билиб туриб, Сакна-Мунига ўхшаб овга боролмасдим. Ме-

нинг хаёлотим ҳаддан зиёд кучли эди. Бундан ташқари, мен менинг ҳиссамга бир лаҳзалик ҳузур-ҳаловат ато этадиган бир дақиқалик тасодифдан ҳам мамнун бўлолмасдим. Учинчи чора – ҳаёт ёвуз ва маъносиз нарса эканини англаб, ўз жонига қасд қилмоқдир. Мен буни англаб етгандим, лекин нима учундир ҳадеганда ўзимга қўл кўтаролмай келяпман. Тўртинчи чора – Сулаймон пайғамбар ва Шопенгауэр ҳолатида яшаш, яъни ҳаёт менга нисбатан қилинган бир бемаъни, таҳқирли ҳазил эканини билиб туриб, яшашда давом этишдир. Ҳеч нарса бўлмагандай яшайверасан, ҳар куни бет-кўлингни ювасан, кийимларингни киясан, тушлик қиласан, гап сотасан ва ҳатто, китоблар ёзасан. Бу мен учун турган-битгани азоб-уқубат эди, ўз-ўзимдан ижирганар эдим, лекин шу аҳволда қолишда давом этардим.

Эндиликда бир нарсани кўриб турибман – агар мен ўзимни ўзим ўлдирмаган бўлсам, бунинг сабаби шундаки, юритган мулоҳазаларимда алланечук адолатсизлик бор эканини ғира-шира ҳис қилардим. Ҳаётнинг маъносизлигини тан олишга олиб келган мулоҳазаларимнинг ва донолар мулоҳазаларининг мантиғи ҳар қанча ишончли ва шубҳасиз туюлмасин, менда ўз мулоҳазаларимнинг ибтидоси чинлигига аллақандай шубҳа сақланиб қолган эди.

Бу шубҳа қуйидагича эди: мен ўз ақлим билан ҳаётнинг бемаъни эканини эътироф этдим. Агар олий тафаккур бўлмаса (бундай тафаккур йўқ ва ҳеч нарса унинг борлигини исбот қилиб беролмайди), унда оддий тафаккур мен учун ҳаётнинг ижодкоридир. Агар менинг тафаккурим бўлмаса, мен учун ҳаёт ҳам бўлмас эди. Аммо тафаккурнинг ўзи, ақлнинг ўзи ҳаётнинг ижодкори бўлса, у қандай қилиб, нечук ҳаётни инкор этади. Ёки бошқа томондан олиб кўрайлик: агар ҳаёт бўлмаса эди, менинг тафаккурим, ақлим ҳам бўлмас эди. Бинобарин, ақл – ҳаётнинг фарзанди экан-да! Ҳаёт – ҳамма нарса. Ақл ҳаётнинг самараси ва шу ақл ҳаётнинг ўзини инкор этади. Шу ўринда нимадир жойида эмаслигини, алланечук хатолик борлигини ҳис қилардим. «Ҳаёт маъносиз ёвуз-



ликдир, бунга шак-шубҳа йўқ», – дердим мен ўзимга-ўзим. Аммо мен яшаб келдим, яшаяпман, бутун инсоният яшаб келди ва яшамоқда. Нечук шундай? Яшамай қўя қолса ҳам бўлаверадиган бир ҳолда у нима учун яшайди?

Нима бало, биз Шопенгауэр билан иккимиз шу қадар дономизки, ҳаётнинг маъносизлигини ва ёвуз нарса эканини фақат икковимиз тушундикми?

Ҳаётнинг ўткинчилиги, беҳудалиги ҳақидаги мулоҳазалар унчалик мураккаб эмас, энг оддий одамлар ҳам кўпдан бери шундай мулоҳаза юритишади ва яшашда давом этишади. Қандок бўлди? Улар яшашда давом этавериб, ҳаётнинг ақлга мувофиқлигига шубҳа қилишни ҳеч қачон ҳаёлларига келтирмайдими?

Доноларнинг донолари томонидан маъқулланган менинг билимим туфайли кашф қилдимки, бу дунёда ҳамма нарса – органик дунё ҳам, ноорганик дунё ҳам ҳаддан ташқари оқилона тартибга эга, фақат биргина менинг ахволим бемаъни, холос. Бу тентаклар эса, яъни оддий одамларнинг кўпчилиги оламда органик ва ноорганик дунё қандай тартибланганидан бутунлай беҳабар, лекин шундай яшашадими, гўё уларга ҳаётлари ҳаддан ташқари ақлга мувофиқ тартиблангандай туюлади.

Шунда бирдан миямга бир фикр келди – балки мен бирон нарсадан беҳабардирман? Ҳали билиб улгурмаган бирон синоат бордир? Ахир билимсиз одам ҳам шундай қилади-ку? Билимсизлик ҳамма вақт шундай дейди-ку? Агар у бирон нарсани билмаса, билмаган нарсасини бемаъни, аҳмоқона нарса деб атайди. Бундан келиб чиқадики, инсониятни яхлит оладиган бўлсак, у ўз ҳаётининг маъносини англаб етгандай шу пайтгача яшаб келди ва яшамоқда, агар уни англаганида, тушуниб етмаганида инсоният яшай олмасди, мен бўлсам, бу ҳаётни бошдан-оёқ маъносиз деяпман ва яшай олмайман, деб нола чекапман.

Ҳаётни инкор этишга Шопенгауэр икковимизга ҳеч ким халакит бермайди. Ундай бўладиган бўлса, ўзингни ўл-

дир-қўй, мулоҳаза юритмайсан. Яшашда давом этиб, ҳаётнинг маъносини тушуна олмас экансан, ҳадеб типирчилашни бас қил. ҳаётни англай олмаяпман, деб гап сотишларни, нола чекишларни бас қил. Бирор қувноқ даврага тушиб қолсанг, кўрасанки, ҳамма шоду хуррам, ҳамма нима қилаётганини яхши билади, сенга эса ёқмайди, зерикасан, сиқиласан. Ўрнингдан тур-да, кет. Ахир чиндан ҳам, кимлармиз биз ўзимиз? Ўз-ўзимизни ўлдиришимиз зарур эканига амин бўлсак-да, уни амалга оширишга қурбимиз етмаса? Энг ожиз, энг бетайин одамлар эмасмизми? Бошқача айтганда, девона тўрвасини ҳаммага пешкаш қилганидай тентаклигимизни ҳаммага кўз-кўз қилувчи уччига чиққан бемаъни одамлар эмасмизми?

Ахир, донолигимиз ҳар қанчалик чин бўлмасин, биз шу донолигимиз ёрдамида ҳаётимизнинг маъносини била олмадик-ку? Ҳар ҳолда яшаб келаётган инсоният – миллионлаб одамлар ҳаётнинг маъносига шубҳа қилмайди.

Ҳақиқатан ҳам, мен озми-кўпми бирор жиҳатини биладиган ҳаёт пайдо бўлган қадим-қадим замонлардан бери одамлар ҳаётнинг беҳудалиги, ўткинчилиги ҳақидаги мулоҳазадан хабардор ҳолда яшаб келяпти. Бу мулоҳаза менга ҳаётнинг маъносизлигини кўрсатди, холбуки одамлар унда қай бир маъно бор деб биладилар. Одамлар бирон-бир тарзда ҳаёт кечира бошлаган замонлардан бери улар ҳаётнинг маъносидан вокиф бўлганлар ва шу вокифлик билан бизнинг кунларимизгача яшаб келдилар. Менда ва менинг теварагимда нимаики мавжуд бўлса, буларнинг бари уларнинг ҳаётни билиши самарасидир. Мен бу ҳаётни муҳокама қилишда ва қоралашда муайян фикр қуроқларидан фойдаланаман. Бу қуроқларнинг барини мен эмас, улар яратган. Мен ўзим ҳам улар туфайли туғилдим, ўсдим-улғайдим, балоғатга етдим. Улар ер қаъридан темир казиб чиқаришди, ўрмон кесишни ўрганишди, сизирларни қўлга ўргатишди, отларни ўргатишди, экин экишни ўрганишди, биргалиқда яшашни ўрганишди, ҳаётимизни тартибга солишди, мени ўйлашга, гапиришга ўргатишди.

Мен бўлсам, улар барпо этган боғнинг меваси бўла туриб, уларнинг тузини еб, сувини ичиб улгайиб, улардан ўрганиб, уларнинг фикрлари ва сўзлари билан фикр қилиб, уларга халълари маъносиз нарса эканини исботламоқчи бўлиб юрибман! «Бунда алланечук хато бор, – дейман ўз-ўзимга. – Нимададир адашяпман». Аммо бу хато нимада эканини, нимада адашаётганимни сира топа олмасдим.

## VIII

Бу шубҳаларимнинг барини мен ҳозирга келибгина бир-бирига боғлаб, маъноликкина қилиб айтиб беряпман. У пайтларда бундай гапириб беролмасдим. У пайтларда ҳаётнинг беҳудалиги ҳақидаги хулосаларим мантиқан ҳар қанча муқаррар кўринмасин, энг буюк мутафаккирларнинг мулоҳазалари билан тасдиқланмасин, уларнинг қай бир жиҳатлари менга анча носоздай кўринарди. Бу носозлик мулоҳазаларнинг ўзидами ёхуд масаланинг қўйилишидами – буни билмасдим, фақат ҳис қилардимки, унинг мантиқий ишонтириш кучи бениҳоя мукамал, фақат бу кифоя эмас. Бу далилларнинг ҳаммаси мени инонтириб, ҳаракат қилишга мажбур этолмади, яъни мен мулоҳазаларимдан келиб чиқадиган ишни бажармадим – ўзимни ўзим ўлдирмадим. Агар бу ерда мен ақлимни ишга солиб, мантиқий мулоҳазалар йўли билан шу хулосага келдим ва ўзимни ўзим ўлдирмадим десам ёлғон гапирган бўлар эдим. Тафаккурим ишлаб турганди, лекин у билан бирга яна бошқа нимадир ишлаб турганди. Мен уни фақат биргина йўсинда ҳаёт туйғуси деб атаётиман, холос. Яна шундай бир куч ишлаб турган эдики, бу куч бошқа бир нарсага эмас, балки айни шу нарсага диққатимни жалб қилишга мажбур этди ва мени ночор тушқунлик аҳволдан олиб чиқиб, фикрларимни бутунлай бошқа бир йўналишга солиб юборди. Бу куч мени эътибор беришга мажбур қилдики, мен ўзимга ўхшаган юзларча одам билан ҳали жамики инсониятни ташкил қилмаймиз, мен ҳали инсоният ҳаётидан бутунлай беҳабарман, уни билмайман.

Менинг теграмни жипс қуршаб олган тенгқурларимга караб, шундай одамларнигина кўрардимки, улар ё масалани тушунмас эдилар, ё масалани тушунар эдилару, бу тушунганларини пиёнисталик худудларига кўмишга уринишарди; ё масалани тушуниб, яшашларига чек кўйишарди ёки масалани англаб, ожизликлари сабабидан ноумидлик ва ночорлик кўйнида кунларини кўришда давом этардилар. Бошқача одамларни кўрганим йўқ. Мен унча кўпчиликни ташкил қилмайдиган ўқимишли, бадавлат ва бекорчихўжа одамлар тоифасига мансуб эдим ва ўйлардимки ана шу тоифа бутун инсониятни ташкил қилади қолганлар, миллиард-миллиард яшаб ўтганлар ва яшаётганларга эса шунчаки бир гап, улар одам эмас аллақандай жониворлар...

Ҳозирда менга жуда ғалати, ақл бовар қилмайдиган даражада тушуниш кийин бўлиб туюлади – қандай қилиб мен ҳаёт ҳақида мулоҳаза юрита туриб, теварак-атрофимни ҳар томондан қуршаб олган инсониятнинг ҳаётини кўрмай қолдим экан? Қандай қилиб мен шу даражада кулгили хато қилдимки, ўзимнинг ҳаётимни, Сулаймон пайгамбар, Шопенгауэрлар ҳаётини чинакам ҳаёт, дуруст ҳаёт деб ўйладим-у, миллиардлаб одамларнинг ҳаётини диққатга арзимайдиган бир нарса деб ҳисобладим. Буларнинг бари бугун менга ҳар қанча ғалати туюлмасин, эътироф этишим керак – ўша пайтда шундай ўйлаган эдим. Мутақаббирлигим ақлимни кўр қилиб қўйган экан ўшанда. Шу сабабдан биз Сулаймон пайгамбару Шопенгауэр билан бирга масалани жуда тўғри ва чинакамига кўйдик, бошқа ҳеч қанақа гап бўлгани йўқ, бунга заррача шак-шабҳа бўлиши мумкин эмас, яна шуниси шубҳасизки, анави миллиард-миллиард одамлар ҳали масаланинг бутун моҳиятини тушуниб оладиган даражага етиб борган эмас, деб ўйлабман. Ва бирор марта ўйлаб кўрмабманки, «дунёда яшаб ўтган ва яшаётган миллиард-миллиард одамлар ўз ҳаётларининг маъносини нимада кўрганлар ва ҳозир нимада кўрадилар?»

Мен шу телбалик қучоғида анча узоқ яшадим. Бу телбалик сўзда эмас, балки амалда содир бўлди. У бизга, яъни

энг либерал ва ўқимишли одамларга хос. Аммо менда ҳақиқий ишчи халқига нисбатан аллақандай галати муҳаббат бор – шу муҳаббат мени ишчиларни англашга ва улар биз ўйлаганчалик аҳмоқ эмаслигини кўришга мажбур қилади. Билмадим, шу сабаб бўлдим ёки ўзимни осмондан бошқа нарсага кучим етмаслигига, мен учун энг яхшиси шу эканига астойдил ишонганим сабаб бўлдим – билмадим, ҳар ҳолда, мен агар яшамокни истасам ва ҳаётнинг маъносини билмоқчи бўлсам, мен ҳаёт маъносини, аллақачон бу маънони йўқотиб қўйиб, ўзини ўзи ўлдириш касдида юрганлар орасидан эмас, балки яшаган ва яшашда давом этаётган, яшаганда ҳам, ўз емаклариди, ҳам ўз ҳаётларининг, ҳам бизнинг ҳаётимизнинг юқини кўтариб бораётган миллиард-миллиард ўтган ва ҳаёт одамлардан излашим кераклигини ҳис қилдим. Шунда мен яшаб ўтган ва яшашда давом этаётган одамларнинг, олим эмас, бадавлат эмас, оддий одамларнинг ҳаётига ўгирилиб қарадим ва бутунлай бошқа бир манзарани кўрдим. Шунда ана шу ўтмишда яшаб ўтган ва ҳозир яшаётган миллиард-миллиард одамлар – жуда оз қисмини истисно қилмаганда – менинг таснифимга тўғри келмаслигини, мен уларни масалани тушунмайдиганлар тоифасига қиради, деб ҳисоблай олмаслигимни кўрдим, қўша олмаслигимнинг боиси шунда эдики, уларнинг ўзлари масалани қўйишар ва хайрон қоладиган даражада равшанлик билан унга жавоб беришарди. Уларни айш-ишратга муккасидан кетган одамлар деб ҳам эътироф эта олмасдим, чунки уларнинг ҳаётида ҳузур-ҳаловатдан кўра муҳтожликлар ва азоб-уқубатлар кўпроқ эди; уларнинг маъносиз ҳаётини ғайришуурий тарзда бир амаллаб кечириб турган одамлар сирасига ҳам ҳеч қўша олмасдим, чунки улар ҳар қандай ҳаёт ҳодисасини ва ўлим ҳолларини изохлаб беришади. Ўз-ўзини ўлдиришни эса энг каттга қабоҳат деб билдилар. Шундай бўлиб чиқардики, бутун инсоният ҳаётнинг маъносини биледи, лекин мен бу маънони тан олмайман ва ундан нафратланаман. Шундай бўлиб чиқардики, оқилона

билим ҳаётнинг маъносини бермайди, ҳаётни истисно этади, миллиардлаб одамлар, бутун инсоният томонидан ҳаётга бериладиган маъно эса аллақандай сохта, лаънатланган билимга асосланарди.

Оқилона билим олимлар ва донишмандлар шахсиятида ҳаётнинг маъносини инкор этади, миллионлаб одамлар, кенг халқ оммаси, бутун инсоният эса нооқилона билимда бу маънони тан олади. Ана шу нооқилона ёхуд ғайришуурий билим иймон бўлиб чиқяптики, мен уни назардан соқит қилолмайман. Бу Худо, унинг ўғли, Муқаддас Рух, дунёнинг олти кунда яралгани, шайтонлар ва фаришталар ва мен ақлдан озгунимга қадар сира қабул қилолмайдиган бошқа ҳамма нарсалар.

Менинг аҳволим жуда ҳам ёмон эди. Мен билардим – мен оқилона билим йўлида ҳаётни инкор этишдан бошқа ҳеч нарса тополмайман, иймонда эса ақлни инкор этишдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Ақлни инкор этиш эса ҳаётни инкор этишдан кўра кийинрок. Оқилона билимга кўра шундай ҳулоса чиқардики, ҳаёт ёвуз нарса, одамлар буни билади, яшаш-яшамаслик одамларга боғлиқ, улар эса яшашда давом этишади, мен ҳам гарчи ҳаётнинг маъноси йўқлигини ва у ёвуз нарсалигини кўпдан бери билсам-да, яшашда давом этяпман.

Иймонга кўра шундай ҳулоса чиқар эдики, агар мен ҳаётнинг маъносини англамоқчи бўлсам, ўзи маънога муҳтож бўлган ақлдан бош тортмоғим даркор эди.

## IX

Ғалати зиддият. Ундан қутулишнинг фақат икки йўли бор: ё мен ақлга мувофиқ деб билган, оқилона нарса деб ҳисоблаганим мен ўйлаганча оқилона эмас ёхуд менга ноақлий бўлиб туюлган, ғайришуурий деб ҳисобланган нарса, менга туюлган даражада ноақлий эмас. Шундан кейин мен оқилона билимим мулоҳазаларининг мантигини текшира бошладим.

Окилона билимим мулоҳазаларининг мантигини текширар эканман, улар менга мутлақо тўғри бўлиб кўринди. Ҳаёт ҳеч нарса экани тўғрисидаги хулоса муқаррар эди, бироқ мен шу ўринда бир хатони кўрдим. Хато шунда эдики, менинг фикрлашим ўзим кўйган масалага мувофиқ эмас эди. Масала бундай эди: мен яшаб нима қиламан? Яъни менинг ўткинчи, бебаҳо, маҳв этилажак ҳаётимда қандай чин нарса чиқади? Бу чексиз дунёда менинг чекланган ҳаётимдан қандай маъно чиқади? Бу саволларга жавоб бериш мақсадида мен ҳаётни ўргандим.

Кўйилиши мумкин бўлган ҳаёт масалаларининг барини ҳал қилсам-да, бу мени каноатлантирмаслиги мумкин эди, чунки менинг саволим бошда қанчалик жўн кўринмасин, чекланган нарсани чексиз нарса билан ва аксинча, изоҳлаб бериш талабини ўз ичига олар эди.

Менинг саволим бундай эди: менинг ҳаётимнинг ғайризамоний, ғайрисабобий ва ғайрифазовий қиммати қандай? Бу саволга эса мен бундай жавоб берардим: менинг ҳаётимнинг замоний, сабабий ва фазовий қиммати қанақа? Шундай бўлиб чиқдики, хўп аклимни ишлатиб узоқ вақт қийналганимдан кейин мен «ҳеч қанақа» деб жавоб бердим.

Мен мулоҳазаларимда доимий тарзда чекланган нарсасини чекланганга, чексиз нарсани чексиз нарсага тенглаштириб кўярдим. Бошқача қилишга иложим ҳам йўқ эди. Шу сабабдан менинг мулоҳазаларимдан чиқиши керак бўлган хулосалар чиқди, холос. Яъни куч кучдир, жисм жисмдир, ирода иродадир, ҳечлик ҳечликдир. Бундан ортиқ бирон нарса чиқиши мумкин эмас эди. Математикада бўладиганга ўхшаш бир воқеа рўй берган эди – унда тенгламани ҳал қилганман, деб ўйлайсан-у, айниятни ҳал қилган бўлиб чиқасан. Мулоҳазаларинг мантиқан тўғри, лекин жавоб  $A=A$ ,  $X=X$  ёки  $0=0$  бўлиб чиқади. Ҳаётимнинг қиммати масаласига тааллуқли мулоҳазаларимнинг натижаси ҳам шундай бўлиб чиқди. Ҳамма илмларнинг бу саволга берадиган жавоби айниятдан иборатдир.

Ҳақиқатан ҳам, қатъий окилона илм шундай илмки, у ҳаёт саволига мен топган жавобдан, яъни мужмал жавобдан

бошқа жавоб бера олмайди. Чунки бундай илм худди Декарт қилгани каби ишни ҳамма нарсага шак келтиришдан бошлайди, шунчаки тўғри деб қабул қилинган ҳар қандай тахминий билимларни улоқтириб ташлайди ва ҳамма нарсани бошидан ақл ва тажриба қонунлари асосида қайтадан кўриб чиқади. Аввал-бошда менга шундай туюлдики, илм мусбат жавоб берди. Бу Шопенгауэр чиқарган хулоса эди, яъни ҳаёт маъносиз нарса, у ёвуз нарса. Лекин масалани таҳлил қилиб кўрдимки, жавоб мусбат эмас экан. У менга шундай бўлиб туюлган экан, холос. Аслини олганда эса бу жавоб брахманларда, Сулаймон пайғамбарда, Шопенгауэрда ифодалангандек қатъий тарзда ифодаланадиган бўлса, фақат мужмал жавобдир.  $0=0$  деган айниятдир: менга ҳеч нарса бўлиб кўринган ҳаёт ҳеч нарсадир. Шундай қилиб кўринадики, фалсафий билим ҳеч нарсани инкор қилмайди, у фақат бу масалани фалсафа ҳал қила билмайди, мабодо ҳал қилмоқчи бўлса, жавоби мужмал бўлади, деб жавоб беради.

Буни тушунгач, яна шуни тушундимки, оқилона илмлардан менинг саволимга жавоб излаб бўлмас эди, оқилона илмлар томонидан бериладиган жавоб масала бошқача қўйилган тарздагина, фақат мулоҳазалар доирасига чексиз нарсага чекланган нарсанинг муносабати ҳақидаги масала жалб қилинган тақдирдагина жавоб олиш мумкинлигига ишора бўларди, холос. Мен яна англадимки, дин томонидан бериладиган жавоблар ҳар қанча ақлга номувофик ва хунук бўлмасин, улар бир афзалликка эга: уларда ҳар бир жавобга чекланган нарсанинг чексиз нарсага муносабати киритилган. Ахир, бусиз жавобнинг бўлиши мумкин эмасда! Мен «қандай яшамоғим керак?» деган саволни қўйишим билан «Худонинг қонунларига амал қилиб» деган жавобни оламан. «Менинг ҳаётимдан қанақа бир чинакам нарса келиб чиқади?» деган сўроққа «Мангу азоб-уқубат ёки мангу роҳат-фароғат» деган жавоб оламан. «Ҳаётимда ўлим махв этолмайдиган қандай маъно бор?» «Ҳақнинг жамолига эришиш, чексиз Худога қўшилиш, жаннат».



Шундай килиб, авваллари окилона билимлар менга ягона нарса сифатида туюларди, энди эса мукаррар тарзда шуни эътироф этишга мажбур бўлдимки, ҳозир ҳаёт кечираётган жамики инсониятда яна бошқа аллақандай билим бор – бу ноокилона билим – иймон. Шу иймон яшашга имкон беради. Мен ҳозир ҳам худди аввалгидай иймоннинг бутун ноокилона хислатини кўриб турардим, лекин мен фақат иймонгина инсониятга ҳаёт масалаларига жавоб беришини ва шунинг оқибатида яшашга имкон беришини тан олмаслигим мумкин эмасди.

Окилона билим мени ҳаётнинг маъносизлигини тан олишга олиб келди, менинг ҳаётим тўхтаб қолди ва мен ўзимга суикасд қилиш йўлига тушиб қолдим. Теварак-атрофимдаги одамларга, бутун инсониятга ўгирилиб қараб турдимки, одамлар яшаяпти ва ҳаётнинг маъносини биламиз дейишяпти. Ўзимга ўгирилиб қарайим: мен ҳаёт маъносини билганим даражада яшаган эканман. Бошқа одамларга ўхшаб менга ҳам ҳаётнинг маъносини ва яшаш имконини иймон берган экан.

Ундан нарига ўгирилиб, бошқа мамлакатларнинг менга замондош ва ўтиб кетган одамларига қараб ҳам яна ўша аҳволнинг ўзини кўрдим. Қаердаки ҳаёт бўлса, ўша жойда инсоният пайдо бўлгандан бери унга яшаш имконини берадиган иймон бор. Ва иймоннинг асосий белгилари ҳамма жойда ва ҳамиша бир хил.

Ҳар қандай иймон кимга бўлмасин ва қандай бўлмасин жавоб берган бўлса, иймоннинг ҳар қандай жавоби инсоннинг чекланган ҳаётига чекланмаган нарсанинг маъносини бахш этади ва бу маънони азоб-уқубатлар, муҳтожликлар, ўлим маҳв этолмайди. Бинобарин, фақат иймондагина ҳаётнинг маъносини ва яшаш имконини топиш мумкин. Шунда англадимки, сўзнинг энг муҳим маъносида олиб қарасак, иймон «кўз илғамас буюмларни» ва ҳоказоларни фош қилишигина эмас, кароматгина эмас (бу иймоннинг сифатларидан бирининг тасвири, холос), инсоннинг Худога муносабатигина эмас (Худо орқали иймонни белгилаш керак эмас, аввал

иймонни белгилаб олиб, сўнгра Худони белгилаш лозим), кўпинча иймонни мана бундай тушун, деб одамга айтилган гапларга қўшилишгина эмас, балки иймон инсон ҳаётининг маъносини билишдир ва шу билими важдан инсон ўз-ўзини маҳв этмайди, балки яшайди. Иймон ҳаётнинг кудратидир. Инсон яшар экан, у бирор нарсага ишонади, иймон келтиради. Агар у «нима учундир яшамок керак» деб бирон нарсага ишонмаса, иймон келтирмаса, унда у яшамас эди. Агар у чекланган нарсани кўрмаса ва унинг ҳаёлий бир нарса эканини англамаса, у ана шу чекланган нарсага ишонарди; агар у чекланган нарсанинг ҳаёлий эканини англаса, унда у чексиз нарсага ишонмоғи керак. Иймонсиз яшаб бўлмайди.

Шунда мен ичимдан кечганларнинг ҳаммасини эслаб, даҳшатга тушдим. Энди менга бир нарса аён эди – инсон яшай олмоғи учун у ё чексиз нарсани кўрмоғи керак ёки ҳаёт маъносини шундай тушунмоғи керакки, бунинг натижасида чекланган нарса чексиз нарсага тенг деб ҳисобланмоғи шарт. Менда шундай тушунча бор эди, бироқ мен чекланган нарсага ишонар эканман, унинг менга кераги йўқ эди. Шунда мен уни ақл тарозисида текшира бошладим. Ақл тарозисига солиб кўришим билан аввалги изоҳларимнинг ҳаммаси тиркираб кетди. Аммо фурсати етиб, мен чекланган нарсага ишонмай қўйдим. Шунда мен оқилона асосларга таяниб, билганларимдан шундай изоҳ туза бошладимки, бу изоҳ ҳаётнинг маъносини уқтирмоғи керак эди. Аммо ҳеч нарсани тузиб бўлмади. Инсониятнинг энг етук мутафаккирлари билан бирга мен  $0 = 0$  деган хулосага келдим ва бунақа хулосага келганимни кўриб роса ҳайрон бўлдим. Ҳолбуки, ўшанда бошқа ҳеч қанақа хулосага келиб бўлмас эди.

Тажрибага асосланган билимлардан жавоб излаганимда мен нима қилган эдим? Мен нима учун яшаётганимни билмоқчи бўлган эдим ва бунинг учун ўзимдан ташқаридаги ҳамма нарсани ўрганишга тутингандим. Равшанки, мен жуда кўп нарса билмоғим мумкин эди, аммо ўзимга керак ҳеч нарсани билолмас эдим.

Фалсафий билимлардан жавоб излаганимда нима қилган эдим? Менинг ахволимга тушиб қолган, менга ўхшаб «нима учун яшайпман?» деган саволга жавоб тополмаган одамларнинг фикрларини ўргандим. Равшанки, мен ўзим билган нарсадан, яъни «ҳеч нарсани билиб бўлмайди» деган хулосадан бошқа ҳеч нарсани била олмас эдим.

Мен нимадан ўзи? Чексиз нарсанинг бир қисмиман. Масаланинг бутун моҳияти ана шу икки сўзда ифодаланган. Наҳотки фақат кечаги кундан бошлабгина инсоният бу масалани ўз олдига қўндаланг қўйган бўлса? Наҳотки, менга қадар ҳеч ким ана шу жўн саволни, ҳар бир ақлли болақайни тилининг учида турадиган шу саволни ўзига ўзи бермаган бўлса?

Ахир бу масала одамзод бино бўлган замонлардаёқ қўйилган, одамлар бино бўлган замонларданок англашилганки, бу масалани ҳал қилмоқ учун чекланган нарсани чекланган нарсага ва чексиз нарсани чексизга тенглаштирмоқ бирдай кифоя эмас ва одамлар бино бўлган замонлардаёқ чекланган нарса билан чексиз нарсанинг муносабатлари топилган ва ифодаланган.

Чекланган нарса чексиз нарсага тенглаштирилган ва бунинг оқибатида ҳаётнинг маъноси келиб чиқадиган тушунчаларни, Худо, эркинлик, яхшилик тушунчаларини биз мантиқан тадқиқ қиламиз. Унда бу тушунчалар ақл танқидига дош беролмайди. Биласизми, бу нимага ўхшайди? Биз бола қаби ҳаддан ташқари ўзимизга-ўзимиз мағрур бўлиб, ўзимиздан-ўзимиз мамнун бўлиб, соатни оламир-да, бутун ичак-чавоғини ағдариб кўрамиз, кўғирчоқдек уни хўб ўйнаймиз, кейин эса соат юрмай қолганидан роса ҳайратга тушамиз. Бу ахвол жуда даҳшатли бўлмаганида ҳаддан зиёд қулгили бўларди.

Чекланган нарса билан чексиз нарса ўртасидаги зиддиятни ҳал қилиш ва ҳаёт саволига яшашга имкон берадиган жавобни топиш керак. Бу ечим бор. Бу ечим ҳамма вақт, ҳамма жойда ва ҳамма халқларда бўлган. Бу ечим замонлар қаъридан келиб чиқади, у шу қадар қийин ечимки, биз ўзи-

миз сира ҳам бундай ечимга кела олмаймиз. Ана шу ечимни ўзимиз кунпаякун қиламиз, бундан мақсад ўша ҳаммага хос ва биз учун жавобсиз саволни яна кўйишдир.

Чексиз Худо тушунчаси, руҳнинг илоҳийлиги, одамзод қилмишларининг Худога боғлиқлиги, яхшилик ва ёмонлик, маънавият тушунчалари инсоният ҳаётининг кўзларимиздан яширин олисликлари қаърида ишлаб чиқилган тушунчалардир. Бу тушунчаларсиз ҳаётнинг бўлиши ҳам, менинг ўзимнинг бўлишим ҳам мумкин эмас. Мен бўлсам, бутун инсоният бажарган бу ишни иткитиб ташлаб, ҳаммасини бошқатдан ўз билганимча қилмоқчи бўлиб юрибман.

У пайтларда мен хали бунақа деб ўйламас эдим, аммо бу фикрлар миямда уч бера бошлаган эди. Мен, биринчидан, шуни тушунардимки, ҳар қанча донолигимизга қарамай, биз Шопенгауэр ва Сулаймон пайғамбар учовимиз ғоятда бемаъни аҳволга тушиб қолганмиз: биз ҳаётнинг ёвуз нарсаси эканини биламиз, биламиз-у, яшашда давом этаверамиз. Бу уччига чиққан бемаънилик эмасми? Мен жамики оқилона нарсани ҳаддан зиёд яхши кўраман, шундоқ бўлгач, ҳаёт бемаъни бўлса, ҳаётни маҳв этиш керак. Ўшанда уни инкор этадиган одам қолмайди. Иккинчидан, мен шуни тушунардимки, бизнинг ҳамма мулоҳазаларимиз беҳуда айланаётган ғилдиракдай боши берк кўча ичида айланиб қолган. Биз ҳар қанча яхши мулоҳаза юритмайлик, масалага жавоб ола олмаймиз, оладиган жавобимиз ҳамиша  $0 = 0$  бўлади, сабабки, биз танлаган йўл, афтидан, хато бўлса керак. Учинчидан, шуни тушуна бошладимки, иймон томонидан бериладиган жавобларда инсониятнинг жуда теран донолиги мавжуд, ақл асосида уларни инкор этишга мен ҳақли эмасман. Энг муҳими эса фақат шу жавоблардагина ҳаёт саволларига жавоб мавжуд.

## Х

Мен буни тушунардим, лекин бундан ҳеч қанча енгиллик кўрмадим.

Мен энди ҳар қандай иймонни қабул қилишга тайёр эдим, фақат бу иймон мендан ақлни бевосита инкор этиш-

ни талаб қилмаса бўлди. Негаки, бундай қилинса, ёлғон бўларди. Шу тарзда мен китоблардан буддизмни ҳам, исломни ҳам ўргандим, ҳаммадан кўра кўпроқ ҳам китоблардан, ҳам атрофимни куршаб олган одамларнинг ҳаётидан христианликни ўргандим.

Табийки, мен ҳаммадан аввал ўз даврамга мансуб ҳудожўй одамларга, олим одамларга, православ диншуносларга, қари монахларга, янги йўналишдаги православ диншуносларга ва ҳатто тавба-тазарру билан гуноҳлардан покланишни тарғиб қилувчи янги христиан деб аталмиш тоифадаги ҳудожўйларга мурожаат қилдим.. Мен уларнинг этакларидан маҳкам ушлаб олиб, улардан иймонлари қанақа эканини, ҳаётнинг маъносини нимада кўришларини суриштирдим.

Турли-туман масалаларда уларга имкони борича ён берганимга, ҳар хил баҳсу мунозаралардан ўзимни тийганимга қарамасдан мен бу одамларнинг иймонларини қабул қилолмас эдим, чунки кўриб турардимки, улар иймон деб атаётган нарса ҳаётнинг маъносини ойдинлаштирадиган эмас, аксинча хиралаштирадиган нарса эди. Уларнинг ўзлари ҳам иймонларини қаттиқ тутган бўлсалар, буни мени иймонга олиб келган ўша ҳаёт саволига жавоб бериш учун эмас, балки аллақандай бошқа, менга бегона мақсадлар йўлида қилишган эди.

Бу одамлар билан мулоқотга киришганда неча марталаб менинг қалбимда умид чўғлари ялтиллади. Шу умид чўғларидан кейин яна аввалги тушкунлик, иложсизлик ҳолатига қайтиш мен учун жуда ҳам изтиробли бўлди. Улар менга ўз диний эътиқодларини қанча кўпроқ ва батафсилроқ баён қилиб берсалар, мен уларнинг хатоларини шунча равшанроқ кўрар ва уларнинг иймонларида ҳаёт маъносининг изоҳини топаман, деган умидларим чиппақка чиқаётганини ҳис қилардим.

Менинг ҳафсаламни пир қилган нарса бу одамларнинг ўз диний эътиқодларини баён қилиб беришаётганида мен учун ҳамиша яқин бўлган христиан ҳақиқатларига жуда кекраксиз ва ноақлий нарсаларни қўшиб юборганлари бўлмади;

йўк, ҳафсаламни пир қилган нарса бу эмас; мени бездирган нарса шу бўлдики, бу одамларнинг ҳаёти ҳам худди меникига ўхшаш эди. Фақат фарқи шундаки, уларнинг ҳаёти ўзлари диний эътиқодларини баён қилиб айтган қоидаларига мос келмасди. Мен аниқ ҳис қилдимки, улар ўзларини ўзлари алдаяпти ва улар ҳам ўша мен билган ҳаёт маъносидан бошқа маънони билишмайди. яъни умринг ўтаётган экан, яшайвер, ҳаёт неъматларидан имконинг етганча истифода қилавер. Мен буни шунга қараб англадимки, агарда улар азоб-уқубатлар, муҳтожликлар ва ўлимдан қўрқишни махв этадиган маънони билганларида, булардан қўрмаган бўлардилар. Ҳолбуки улар, яъни менинг даврамга мансуб бўлган бу художўйлар худди менга ўхшаб тўк ва фаровон турмуш кечиришар, шу фаровонликни кўпайтириш ва саклаб қолиш ғамини сийишар, муҳтожликдан, изтироблардан, ўлимдан қўрқишар ҳамда динга ишонмайдиган бизларга ўхшаб энг ярамас нафсларининг гапига кириб ҳаёт кечиришарди. биз – динга ишонмайдиганлардан кўра улар кўпроқ гуноҳ ботқоғига ботиб кетишган эди.

Ҳеч қанақа мулоҳазалар мени уларнинг иймони чин эканига ишонтиролмади. Мени ишонтириши мумкин бўлган биргина нарса бор эди – уларнинг хатти-ҳаракатлари шундан далолат берсаки, ҳаётнинг маъносини билишади; бу билиш эса уларга мен учун қўрқинчли бўлган қашшоқлик, изтироб ва ўлимдан тап тортмасликка имкон беради. Бизнинг даврамизга мансуб бўлган бу турфа хил художўйлар орасида эса мен бундай хатти-ҳаракатни кўрмадим. Аксинча, бундай хатти-ҳаракатларни мен бизнинг даврамизга мансуб бўлган динга ишонмайдиган одамлар орасида кўрдим, лекин бизнинг даврамизга мансуб художўйлар орасида эса зинҳор-базинҳор кўрмадим.

Шунда мен тушундим – бу одамларнинг иймони мен излаган иймон эмас, уларнинг иймони, умуман, иймон эмас, балки ҳаётдаги ишратбозлик таскинларидан бири, холос. Мен яна англадимки, бу иймон, балки таскинликка ярамас

хам, ўлим тўшагида ётиб, жамики гуноҳлар учун тавба-тазарру қилаётган Сулаймон пайғамбарни жиндай хотиржам қилишга яраб, лекин у кўпчилик одамлар учун сира ярамайди, чунки бу одамларнинг зиммасида бошқаларнинг меҳнатларидан фойдаланиб, вақтичоғлик қилиш эмас, ҳаётни барпо этиш вазифаси ётади. Бутун инсоният яшамоғи мумкин бўлсин учун, ҳаётга маъно бахш этиб, яшашни давом эттириш мақсадида яшамоғи учун, улар – ана шу миллиардлар бошқа, чинакам иймонни билмоқлари керак бўлади. Ахир, иймоннинг мавжудлигига мени ишонтирган нарса – Сулаймон пайғамбар билан Шопенгауэр учовимизнинг ўзимизни ўзимиз ўлдирмаганимиз бўлгани йўқ, балки миллиардлаб одамларнинг ҳаёт кечириб келгани ва ҳамон яшаётгани, мен билан Сулаймон пайғамбарларни ўз ҳаёт тўлқинларида кўтариб келганлари бўлди.

Шунда мен қашоқ, оддий ўқимаган художўйлар билан, турли-туман дарвешлар, монахлар, мужиклар билан топиша бошладим. Халқдан чиққан бу одамлар ҳам худди бизнинг даврага мансуб қалбаки художўйлар каби христиан диний эътиқодига эга эдилар. Уларнинг христиан ҳақиқатларига ҳам жуда кўп хурофот аралашган эди, бироқ фарқи шунда эдики, бизнинг даврамизга мансуб художўйларнинг хурофотлари уларнинг ўзига мутлақо керак эмас эди, уларнинг турмушига сира мос тушмасди, фақат ўзига хос бир ишратбозлик эрмаги эди, холос; меҳнатқаш халқдан чиққан художўйларнинг хурофотлари эса уларнинг турмуши билан шу қадар яқиндан боғланганки, бу хурофотларсиз уларнинг ҳаётини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Бу хурофотлар улар яшашининг зарурий шarti эди. Бизнинг даврага мансуб художўйларнинг бутун ҳаёти уларнинг иймонига бутунлай зид эди, меҳнатқаш халққа мансуб художўйларнинг бутун ҳаёти уларнинг иймони берган ҳаёт маъносини тўла тасдиқлар эди. Шунда мен бу одамларнинг ҳаёти ва эътиқодларига синчиклаб қарай бошладим ва қараганим сари чуқурроқ амин бўла бордимки, бу одамларнинг иймони чин ий-

мон, бу иймон улар учун жуда зарур ва ёлғиз шу иймонгина уларга ҳаётнинг маъносини ва яшаш имконини беради. Бизнинг даврамызда иймонсиз ҳам яшайверадиганлар кўп, уларнинг орасида зўр-базўр мингтадан биттаси ўзини ҳудожўй деб тан олиши мумкин. Бунга карама-карши ўларок, уларнинг муҳотида мингтадан битта Худога ишонмайдиган одам топилиши амримаҳол. Бизнинг даврамыз одамларининг ҳаёти бекорчилик ичида эрмаклар билан ўтади ва яна ҳамма ҳаётдан норози бўлади. Бу одамларнинг бутун ҳаёти эса оғир меҳнат ичида кечади ва улар бадавлат одамларга караганда ҳаётдан камроқ норози бўлишади. Бизнинг даврамызга мансуб одамлар мухтожликлар ва азоб-укубатлар учун тақдирдан кўпроқ нолийдилар ва унга қаршилиқ кўрсатадилар. Бунга карама-карши ўларок, оддий одамлар хасталиқлар ва ғам-ғуссаларни ҳеч қандай норозилиқсиз, қаршилиқ кўрсатмасдан, хотиржам қабул қиладилар. Улар қатъий ишонадиларки, буларнинг ҳаммаси худди шундоқ бўлмоғи керак, бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас, буларнинг бари – Худонинг неъматидир. Биз қанча ақлли бўлсак, ҳаётнинг маъносини шунча кам тушунамиз, изтироблар чекишимиз ва қазомизни алланечук ёвуз бир масҳара деб ҳисоблаймиз. Бунга карама-карши ўларок оддий одамлар осойишта бир тарзда ҳаёт кечирадилар, изтироблар чекадилар ва ўз қазолари сари борадилар. Улар изтироб чекканда ҳам қандайдир хотиржам бўладилар, ҳатто, мамнуниятлари сезилиб туради. Бизнинг даврамызда хотиржам жон таслим қилиш, нола-фиғонсиз, тушкунликка берилмай вафот этиш камдан-кам учрайдиган воқеа. Бунга карама-карши ўларок, халқ орасида нола-фиғон билан исён кўтариб, ғам-ғуссага ботиб жон таслим қилиш ҳаддан ташқари кам учрайди. Бу одамлар биз Сулаймон пайғамбар билан ўзимиз учун ҳаётнинг яқкаю ягона ҳисобланадиган жуда кўп нарсаларидан маҳрум, лекин шунга қарамай улар ўзларини бениҳоя бахтиёр деб биладилар. Бундай одамлар ҳаддан ташқари кўп. Мен теварак-атрофимга кенгрок назар ташладим. Мендан



аввал ўтган ва мен билан бир замонда яшаётган сон-саноксиз одамларнинг ҳаётига чуқурроқ назар ташладим ва шунда ҳаётнинг маъносини англаган, яшашни-ю жон таслим қилишни биладиган иккита, учта, ўн та эмас, юз та, минг та, миллион та одамни кўрдим. Феъли атвори, акли, маълумоти, мавқеига кўра ҳаддан ташқари хилма-хил бўлган бу одамларнинг ҳаммаси менга карама-қарши ўлароқ ҳаётнинг маъносини баб-баравар даражада мукаммал билишарди, муҳтожликлар ва азоб-уқубатларни бошларидан кечириб, хотиржам бетиним меҳнат билан умргузаронлик қилиб вафот этишарди ва бунда маъносиз, беҳуда нарсани эмас, улуғ бир неъматни кўришарди.

Шундай қилиб, мен бу одамларни яхши кўриб қолдим. Мен тирик одамларнинг ҳаётига қанча чуқур кириб борсам, мен китобларда ўқиган ва эшитган шунга ўхшаш одамларнинг ўтиб кетган ҳаётларига қанча чуқур кириб борсам, уларни шунча кўпроқ яхши кўрдим ва ўзим учун ҳам яшаш шунча енгил бўлиб қолди. Шу аҳволда икки йилча ҳаёт кечирдим ва менда инқилоб содир бўлди. Бу инқилоб менда анчадан бери пишиб етилиб келарди, унинг учқунлари ҳаммиша мен билан бирга эди. Менда шундай инқилоб содир бўлдики, оқибатда даврамиз ҳаётини, бадавлат, олим одамлар ҳаётини жинимдан баттар ёмон кўриб қолдимгина эмас, бу ҳаёт мен учун буткул маъносини йўқотди. Бизнинг ҳамма хатти-ҳаракатларимиз, фикр юритишларимиз, илм, санъат – буларнинг бари менга бир эрмакдай, танतिकликдай кўриниб қолди. Англадимки, бундан маъно излаб бўлмайди. Ҳаётни ижод қилувчи меҳнаткаш халқнинг хатти-ҳаракати эса менга бирдан-бир арзийдиган ҳақиқий иш бўлиб кўринди. Шунда англадимки, шу ҳаётга ато қилинган маъно ҳақиқатдир ва мен бу ҳақиқатни қабул қилдим.

## XI

Ғалати бир манзара: одамлар диний эътиқодларга сийғиниб, уларга зид тарзда ҳаёт кечирганларини кўрганимда шу

этикодлардан бешиб кетгандим. Аммо одамлар худди шу этикодларнинг ўзига амал қилиб яшаганларини кўрганимда улар менга ғоятда жозибадор ва оқилона кўринди. Шунда мен нега бир вақтлар бу этикодлардан безганимни, нега уларни маъносиз деб ҳисоблаганимни, эндиликда эса нима сабабдан уларни қабул қилганимни ва жуда маънодор, деб ҳисоблаётганимни тушундим. Мен адашганимни ва қандай қилиб адашганимни англадим. Мен нотўғри фикр юритганим учун адашган эмас эканман, балки гуноҳқорона ҳаёт кечирганим учун адашган эканман. Мен англадим – ҳақиқат юзини мендан яширган нарса фикрларимдаги хатолик бўлмаган экан, балки фавқулодда ишратбозлик шароитида, маишатпарастлик шароитида, балои нафси кондириш йўлида ўтказган ҳаётим бўлган экан. Яна англадим – «менинг ҳаётим нима?» – деган саволим ва «ёвузлик» деб берган жавобим мутлақо тўғри бўлган экан. Хатолик шунда бўлган эканки, фақат менгагина тааллуқли жавобни бутун ҳаётга нисбатан қўллабман. «Менинг ҳаётим нима?» – деб ўз-ўзимдан сўраб, «ёвузлик ва маъносизлик», – деб жавоб олганман. Чиндан ҳам менинг ҳаётим балои нафси кондиришга қаратилган бўлган ва шунинг учун маъносиз ҳамда ёмон бўлган, шунинг учун ҳам «ҳаёт маъносиз ва ёвуз нарса» деган жавоб, умуман, одамлар ҳаётига эмас, ёлғиз менинг ҳаётимга тааллуқлидир. Мен кейинчалик Инжилда топганим ҳақиқатни англадим – унга кўра одамлар ёруғликдан кўра кўпроқ зулматни яхши кўрганлар, негаки улар ёвуз ишларни кўп қилишган. Сабабки, ёмон иш қиладиган ҳар бир одам ёруғликни жуда ёмон кўради ва ишлари фош бўлишидан кўркиб, ёруғлик сари бормайди. Мен англадимки, ҳаётнинг маъносини тушунмоқ учун ҳаммадан аввал ҳаётнинг ўзи маъносиз ва ёвуз бўлмаслиги керак, шундан кейингина аҳд билан уни тушуниб олса бўлади. Мен ўз-ўзидан кўриниб турган ана шу ҳақиқат теграсида нима учун бу қадар узок ўралашиб қолганимнинг сабабини тушундим – инсониятнинг ҳаёти тўғрисида гапириб, ўйлайдиган бўлсанг, ҳаётдаги бир нечта

текинхўрларнинг эмас, инсониятнинг ҳаёти тўғрисида ўйлаш ва гапириш керак. Бу ҳақиқат  $2 \times 2 = 4$  га ўхшаш ҳамиша ҳақиқат бўлиб келган, лекин мен уни тан олган эмасман, чунки  $2 \times 2 = 4$  эканини тан олсам, мен ўзимнинг ярамас одам эканимни тан олмоғим керак эди. Ҳолбуки,  $2 \times 2 = 4$  лигидан кўра ўзимни яхши одам, деб ҳис этиш мен учун мухимрок ва заруррок эди. Мен яхши одамларни севиб колдим, ўзимдан-ўзим нафратланиб кетдим. Энди менга ҳамма нарса равшан бўлди.

Мабодо бутун умрини кийноқларда одамларнинг бошини олиш билан ўтказган бир жаллод ёки бутун умрини бир қоронғи хонада ўтказган, бу хонасини нажосатга тўлатиб, ифлос қилиб ташлаган ва «шу хонадан чиқсам муқаррар ҳалок бўламан» деган фикрни сингдириб олган бирор уччига чиққан пиёниста ёхуд жинни ўз-ўзига «Ҳаёт нима?» деб савол берса нима бўларди? Ўз-ўзидан аёнки, «Ҳаёт нима?» деган саволга улар «Ҳаёт энг катта ёвузликдир» деган жавобдан бошқа жавоб ола билмас эдилар. Бунда жиннинг жавоби мутлақо тўғри бўларди, бироқ фақат унинг ўзи учун тўғри бўларди. Унда қандоқ бўлади – мен ҳам ўшанга ўхшаган бир телбаманми? Наҳотки, бизнинг ҳаммамиз – бадавлат, ўқимишли одамлар шунга ўхшаш телба бўлсак?

Шунда англадим – ҳа, биз чиндан ҳам ана шунақа телбалармиз. Ҳар холда, мен муқаррар тарзда ана шунақа телбаман. Дарҳақиқат, қуш шундай ҳаёт кечирадики, у учмоғи, овқат жамғармоғи, ин қурмоғи керак. Қуш шундай қилаётганини кўрсам қушдан хурсанд бўламан. Эчки, кўён, бўри шундай ҳаёт кечиришадики, улар қоринларини тўйғазиши, урчишлари, оилаларини боқишлари керак. Уларнинг шундай қилаётганларини кўрсам, мен қатъиян ишонаманки, улар бахтиёр ва уларнинг ҳаёти оқилона. Хўш, инсон нима қилмоғи керак? У ҳам худди жониворлар қилган ишларни қилиб ҳаёт кечирмоғи керак, фақат фарқ шундаки, бу ишларни инсон ёлғиз ўзи қилса, у муқаррар тарзда ҳалок бўлади, у фақат

Ўзи учун эмас, ҳамма учун қилмоғи зарур. У ҳамма учун бу ишларни қилаётганини кўрсам, мен қатъиян ишонаманки, у бахтиёр ва унинг ҳаёти оқилона. Хўш, мен ўзимнинг ўттиз йиллик онгли ҳаётимда нима қилдим? Мен нафақат ҳамма учун ҳаётни барпо этганим йўқ, мен лоақал ўзим учун ҳам тирикчилик арконларини яратганим йўқ. Мен бир текинхўр тарзида ҳаёт кечирдим ва ўз-ўзимдан «нимага яшаяпман?» деб сўрадим-да, «ҳеч нарсага» деб жавоб олдим. Агар инсон ҳаётининг маъноси тирикчилик арконларини барпо этишда бўлса, мен ўттиз йил мобайнида бу арконларни барпо этиш ўрнига ўзимда ҳам, бошқаларда ҳам уларни йўқ қилиш билан шуғулланган бўлсам, қандай қилиб «ҳаётим бемаъни ва ёвуз нарса» дегандан бошқа жавоб олишим мумкин? У ҳақиқатан ҳам бемаъни ва ёвуз бўлганда...

Дунёнинг ҳаёти кимнингдир иродаси билан содир бўлади – мана шу дунёнинг ҳаёти ва бизнинг ҳаётимиз орқали кимдир ўзининг аллақандай ишини рўёбга чиқаради. Бу ироданинг маъносини англашга умидвор бўлмоқ учун даставвал уни бажармоқ керак, яъни биздан истаётган ишларини қилмоғимиз керак. Агар мен мендан истаётган ишларини қилмасам, мендан нима иташларини ҳам ҳеч қачон билолмайман, бизнинг ҳаммамиздан ва бутун дунёдан нима иташларини эса инчунин билолмайман.

Чорраҳадаги оч, яланғоч бир тиланчини бир иморат ичидаги ажойиб бир муассасага олиб келишса, корнини тўйдириб, ичириб, аллақандай бир дастани гоҳ юкорига кўтаришга, гоҳ пастга туширишга мажбур этишса, ўз-ўзидан аёнки, тиланчини нега олиб келишганини, дастани нега кўтариб тушириш кераклигини, бутун муассасанинг қурилиши ақлга мувофиқми-йўқми эканини таҳлил қилишдан аввал тиланчи дастани ҳаракатга келтирмоғи зарур. Агар у дастани ҳаракатга келтирса, бу даста насосни ҳаракатга келтираётганини, насос сув ҳайдаётганини, сув эса жўякларга таралаётганини фаҳмлаб олади. Шундан кейин уни усти ёпик қудуқдан олиб чиқиб, бошқа ишга ўтказадилар – у меваларни тера бош-

лайди ва хўжайинни мамнун қилади. Жўн ишлардан юкорирок ишларга ўтар экан, у бу масаланинг тузилишини борган сари чуқурроқ англай боради ва унинг ишида иштирок этар экан, у ҳеч қачон ўзининг бу ерда нима қилиб юрганини сўрамайди. Ҳар ҳолда, зинҳор-базинҳор хўжайинга таъна қилмайди.

Худди шунга ўхшаб, хўжайинининг иродасини бажо келтирувчи ўқимаган, оддий меҳнаткаш одамлар ҳам хўжайинларига таъна қилмайдилар. Ҳолбуки, биз уларни ҳайвон ўрнида кўрамиз-да, ўзимизни доно ҳисоблаймиз, хўжайиннинг тузини еймиз-у, хўжайин биздан истаган ишни бажо келтиришни хоҳламаймиз, унинг ўрнига давра олиб ўтириб оламиз-да, «Дастани кўтариб туширишнинг нима кераги бор? Жуда бемаъни иш-қу бу!» деб сафсата сотамиз. Шу тарзда бўладиганимиз бўлиб қолган. Бўладиганимиз бўлгани шуки, хўжайинни тентак ҳисоблаймиз, бўлмагани ҳам тузук эди деб биламиз, ўзимизни доно деб биламиз, лекин ҳеч нарсага ярамаслигимизни ҳис қиламиз ва бир амаллаб ўзимизни ўзимиздан ҳалос этиш пайида юрамиз.

## XII

Оқилона билимлар ҳатолигини англаш беҳуда мулоҳазабозлик васвасасидан ҳалос бўлишимга ёрдам берди. Ҳақиқат ҳақидаги билимни фақат ҳаёт орқалигина топиш мумкинлигига қатъий ишонч мени ўз ҳаётимнинг тўғрилигига шубҳа қилишга ундади. Бирок мен ўзимнинг фавқуллодда одамлигим ҳақидаги тасаввур чангалидан қутулиб қолишга улгурдим ва оддий меҳнаткаш халқнинг чинакам ҳаётини кўриб, ҳақиқий ҳаёт фақат ана шу ҳаёт эканига иймон келтирдим. Шу нарса мени қутқариб қолди. Англадимки, агар мен ҳаётни ва унинг маъносини англамоқчи бўлсам, текинхўрга хос ҳаёт кечирмоғим керак эмас, балки чинакам ҳаёт кўйнида яшамоғим зарур, ҳақиқий инсоният бу ҳаётга қандай маъно бераётган бўлса, шу маънони қабул қилиб, шу ҳаётга сингиб кетмоғим ва уни текшириб кўрмоғим шарт.

Худди шу вақтларда мен яна бир нарсани кечирдим. Бутун бир йил мобайнида мен деярлик ҳар дақиқада ўз-ўзимдан «бўйнимга сиртмоқ солсаммикан ё бир ўк билан бир ёкли қилсаммикан?» деб сўраб юрган кезларимда мен айтган шундай ўйлар ва кўнглимдан кечган кузатувлар билан ёнма-ён юрагим алланечук бир ҳисдан изтиробда эди. Бу ҳисни мен «Худони излаш» деган иборадан бўлак бирон ибора билан атай олмайман.

Гапимга эътибор беринг: мен Худо излашни ҳис деяпман, мулоҳаза деяётганим йўқ. Сабабки, бу излашлар менинг мулоҳазаларим оқибатида келиб чиққани йўқ, қолаверса, у, ҳатто мулоҳазаларимга буткул зид эди, бу излаш тўғридан-тўғри юракдан чиқиб келганди. Бу туйғу жамики ёт, бегона нарсалар ўртасида кўрқув, ёлғизлик, кимсасизлик туйғуси ва кимнингдир ёрдамидан умидворлик туйғуси эди.

Худонинг мавжудлигини исбот қилиш мумкин эмаслигига тўдалигича иймоним комил эди. Кант буни менга исбот қилиб берганди ва мен Худонинг мавжудлигини исбот қилиб бўлмаслигини аниқ англаган эдим. Лекин шунга қарамасдан, Мен Худони изладим, уни топишга умид боғладим ва эски одатимга кўра ўзим излаётган нарсага илтижолар қилдим, лекин тополмадим. Гоҳ мен дилимда Кант билан Шопенгауэрнинг Худонинг мавжудлигини исбот қилиш мумкин эмаслиги ҳақидаги далилларини тафтишдан ўтказардим, гоҳ уларни рад этишга киришардим. Мен ўз-ўзимга дердим: сабабият макон ва замон каби тафаккур категориялари эмас. Агар мен мавжуд эканман, демак, бунинг сабаби бор ва сабабининг сабаби бор. Ана шу ҳамма нарсанинг сабаби, сабабларнинг сабаби – Худо деб аталмиш нарсадир; мен шу фикр устида тўхтаб, бутун вужудим билан шу сабабнинг мавжудлигини англашга ҳаракат қилдим. Оламда бир куч бор эканини ва мен шу кучнинг ҳукмида эканимни англай бошлашим биланоқ мен шу ондаёқ яшаш мумкин эканини тушундим. Бироқ мен ўзимга ўзим савол бердим: «Нимадир, ахир, бу сабаб, бу қудрат? Мен унинг тўғриси-

да қандай ўйламоғим керак? Худо деб атаганимга қандай муносабатда бўлмоғим керак?» Бу саволларга фақат менга таниш жавобларгина кўндаланг бўларди: «У – яратувчи, барпо этувчи». Бу жавоблар мени каноатлантормас эди ва мен кўнглимда яшашим учун зарур нарса ғойиб бўлаётганини ҳис қилар эдим. Мен даҳшатга тушиб, излаганимга сиғиниб, ибодат қилиб, менга ёрдам беришини сўраб тавалло қилардим. Аммо ҳарчанд ибодат қилганим сари, у менинг таваллоларимни эшитмаётгани менга кўпроқ аён бўлар ва мен тавалло қилиш мумкин бўлган бирон зот йўқлигига амин бўлардим ва мен юрагимда Худо йўқлигини сезиб, умидсизликка тушсам-да, «Эй Худо! Ўзинг раҳм қил! Ўзинг нажот бер! Эй Худо! Ўзинг мени тўғри йўлга сол!» дея тавалло қилишда давом этардим. Аммо ҳеч ким раҳм қўлини узатмас ва мен ҳаётим тўхтаб қолаётганини ҳис қилардим.

Аммо яна ва яна бошқа ҳар хил томонлардан ўша тўхтамага келаверар эдим – ахир, мен ҳеч қандай баҳонаю сабабсиз, бирон-бир маъносиз дунёга келган бўлишим мумкин эмас-ку? Ахир мен инидан тушиб кетган бир полапон эмасман-ку? Майли, шунақа полапон ҳам бўла қолай, майли, баланд майсалар орасида чалқанча ётганимча чийиллаб ётибман, дейлик. Аммо чийиллашимнинг боиси шуки, мен биланман – мени очиб чиққан онам бор – мени иситган, бокқан, севган. Қани ўша онам? Агар мени ташлаб кетишган бўлсалар, ким ташлаб кетди? Кимдир мени яхши кўриб дунёга келтирганини мен ўз-ўзимдан яшира олмайман. Хўш, ана шу «кимдир» ким? – Яна Худо!

«У менинг изланишларимни, тушқунликларимни, қурашимни кўриб турибди. У – бор», – дейман ўзимга-ўзим. Бир лаҳзага бунга эътироф этишим биланок менда ҳаёт жўш ура бошлайди ва мен яшаш имкони борлигини кўраман, яшаш қувончини ҳис қиламан. Аммо Худонинг мавжудлигини эътироф этгандан кейин мен яна унга муносабатни излай бошлайман ва менга яна ўша Худо, яратганимиз, уч қиёфа-

даги халоскор Ўглини юборган Худо намоён бўлади. Яна ўша дунёдан ташқаридаги, мандан ташқаридаги Худо кўз ўнгимда муз парчасидек эриб битарди ва ундан ҳеч нарса қолмасди, яна ҳаёт булоғи қуриб қоларди ва мен қайтадан тушқунликка тушиб, ўзимни ўлдиришдан бошқа иложим қолмаганини ҳис қилардим. Энг ёмони шу эдики, мен буни ҳам қилолмаслигимга кўзим етиб турарди.

Икки марта эмас, уч марта эмас, мен ўнлаб, юзлаб марта-лаб, шу аҳволга тушдим – гоҳ шоду хуррам бўлиб қолар ва жон киргандай бўлардим гоҳи яна яшаш имкони йўқлигини англаб, тушқунликка берилардим.

Эсимда бор – навбаҳор кезлари эди. Ёлғиз ўзим ўрмонда сайр қилиб юриб, ўрмон товушларини тинглардим. Ўрмон товушларини тинглардим-у калламда ҳамон ўша ўй – сўнгги уч йил мобайнида доимий равишда миямни банд қилиб келган ўй чарх урарди. Мен яна Худони излардим.

«Яхши, ҳеч қанақа Худо йўқ бўла қолсин, – дердим ўз-ўзимга. – Менинг тасаввуримдан ташқаридаги Худо йўқ дейлик, аммо воқелик худди менинг ҳаётим каби. Ҳеч нарса, ҳеч қанақа мўъжиза бунақа нарсани исбот қилиб беролмайди, чунки мўъжизалар менинг тасаввурим доирасида, яна, бунинг устига, ақл бовар қилмайдиган нарса бўлади».

«Аммо менинг тасаввурим Худо ҳақидами? Ўша ўзим излаётган Худо ҳақидами? – деб сўрайман ўзимдан-ўзим. – Бу тасаввурнинг ўзи қаердан келиб қолди? Бу фикр кўнглимга келиши билан яна менинг вужудимда ҳаётнинг хуррам тўлқинлари кўзгалди. Теварагимдаги ҳамма нарса жонланди, ҳамма нарса маъно касб этди. Аммо менинг шодлигим унча узок давом этгани йўқ. Ақл ўз ишини давом эттирарди. «Худо тушунчаси Худо эмас, – дердим ўз-ўзимга. – Тушунча менинг дилимда содир бўладиган нарса. Худо ҳақидаги тушунчани мен дилимда ҳосил қилишим ҳам мумкин, ҳосил қилмаслигим ҳам мумкин. Бу мен излаётган нарса эмас. Мен шундай нарсани излаяпманки, усиз ҳаётнинг бўлиши мумкин эмас». Шундан кейин теварагимдаги ва дилимдаги



хамма нарса яна ўла бошлади ва мен яна ўз-ўзимни ўлдиргим келиб қолди.

Бироқ шу ерга келганда мен ўзимга ўзим ўгирилиб қардим, дилимда содир бўлаётган нарсаларга назар солдим, дилимда юзлаб марта содир бўлган ўлиб-тирилишларни эсладим. Мен фақат Худога ишонган кезларимдагина яшаганимни эсладим. «Авваллари бўлгани каби ҳозир ҳам, – дердим ўзимга-ўзим, – Худони тан олишим билан менга жон киради, яшай бошлайман, уни унутсам, унга ишонмай кўйсам, дарҳол ўла бошлайман. Бу тирилиш ва ўлишлар нима бўлсайкин? Ахир, Худонинг мавжудлигига ишончимни йўқотган кезларимдаги ҳаётимни ҳаёт деб бўлмайди, Худони топишимга ғира-шира умидим бўлмаганида эди, аллақачон ўзимни-ўзим ўлдириб қўя қолган бўлардим. Мен фақат уни ҳис қилган чоғларимда, уни излаган чоғларимдагина чиндан ҳам яшайман. «Хўш, мен яна нимани изляяпман? – деб садо беради дилимдаги овоз. – Мана у. Усиз яшаб бўлмайди. Худони танимок ва яшамок – айнан бир нарса. Худо – ҳаётдир».

«Яша, Худони излаб топ, шунда ҳаётинг Худосиз бўлмайди». Шунда дилимдаги ва атрофимдаги нарсаларнинг ҳаммаси ҳар қачонгидан кучлироқ нурланиб кетди ва бу нур мени ортик тарк этмади.

Шу тарзда мен жонимга суиқасд қилишдан қутулиб қолдим. Мендаги бу инқилоб қачон ва қандай содир бўлганини айтиб беролмайман. Мендаги ҳаёт қудрати нечоғлиқ аста-секин, билинар-билимас тарзда маҳв қилина борган бўлса ва мен яшашнинг иложи йўқлигига, ҳаётимнинг тўхтаб қолишига, ўз-ўзимни ўлдириб эҳтиёжга келган бўлсам, худди шу тарзда аста-секин, билинар-билимас тарзда менга ҳаёт қуввати қайтиб келди. Ғалати жойи шунда эдики, менга қайтган ҳаёт қуввати янги эмас, жуда эски ҳаётимнинг илк паллаларида мени ўзига жалб этган ўша қувват эди. Мен ҳамма нарсада аввалгиларига, болалигим ва ёшлигимдагига қайтдим. Мен мени барпо этган ва мендан нимадир истайдиган ифодага эътикод қўйишга қайтдим; мен ҳаётимнинг бирдан-бир мак-

сади – асосий мақсади яхшироқ бўлмоқдир, деган эътиқодга, яъни ўша ирода билан рози-ризаликда яшашга қайтдим; мен кўзимдан пинҳон бўлган олис тарихда бутун инсоният ўзига раҳнамо қилиб олиш учун бу иродани ишлаб чиққан, деган тўхтамга қайтдим. Бошқача айтганда, мен Худога эътиқодга, маънавий камолот сари интилишга ва ҳаёт маъносини ўзида элтувчи ривоятга қайтдим. Фақат фарқи шунда эдики, бир замонлар буларнинг ҳаммаси онгсиз тарзда қабул қилинганди. энди эса мен бусиз яшай олмаслигимни билар эдим.

Гўё мен бошимдан бундай воқеани кечиргандай эдим: эсимда йўқ – қачондир мени қайиққа ўтказдилар, менга номаълум бўлган аллақандай соҳилдан мени йўлга равона қилдилар, бошқа соҳилга томон йўналишни кўрсатишди, менинг тажрибасиз қўлларимга эшакни тутқазишди-да, мени ёлғиз қолдиришди. Мен билганимча эшак эшиб, сузиб кетдим. Аммо ўртага етганим сари оқим тезлаша борди; оқим мени манзилдан бошқа томонга судрарди. Йўлда эса оқим ихтиёрига тушиб менга ўхшаб сарсари сузаётган йўловчилар борган сари кўпроқ учрай бошлади. Эшак эшишда давом этаётган ёлғиз йўловчилар ҳам бор эди. Эшаклари қўлидан тушган йўлчилар ҳам бор эди. Одам лиқ тўла катта қайиқлар, зўр кемалар ҳам бор эди – уларнинг баъзилари оқимга қарши курашар, баъзилари эса ихтиёрларини бутунлай оқимга топшириб қўйишган эди. Мен сузиб борганим сари йўналиш бўйлаб қуйига, барча сузиб бораётганлар оқимига қарар эканман, менга берилган йўналишни кўпроқ унутардим. Оқимнинг қок ўртасида, қуйи томонга кетаётган кемалар ва қайиқлар қаторида мен йўналишни бутунлай йўқотиб қўйдим ва эшакларни ташладим. Менинг теварагимда ҳар томонимдан елканли ва эшакли қайиқларда йўлчилар шоду хуррамлик билан қийқиришиб қуйи томонга елиб боришар ва мени ҳам, бир-бирларини ҳам бошқа йўналишнинг бўлиши мумкин эмаслигига ишонтиришмоқчи бўлишарди. Мен уларга ишондим ва улар билан сузиб кетдим. Сузиб кетаверибман, кетаве-

рибман. Жуда олислаб кетиб қолибман. Шу қадар олиски, шовваларнинг овозини эшитдим. Мен бу шовваларда тошларга урилиб нобуд бўлишим муқаррар эди. Шовваларда дабдаласи чиққан қайиқларни кўрдим. Бирдан ҳушим жойига келди. Анча вақтгача менга нима бўлганини, қанақа аҳволга тушиб қолганимни аниқлай олмай турдим. Мен қаршимда ҳалокатдан бошқа нарсани кўрмас эдим. Мен шу ҳалокат сари елиб-югурибман, ундан жуда кўрқар эдим ва ҳеч қаерда ундан қутулиш чорасини кўрмасдим, нима қилишимни билмай қолган эдим. Аммо орқамга ўгирилиб қараб, ҳормай-толмай оқимни ёриб келаётган сон-саноксиз қайиқларни кўрдим, соҳил эсимга тушди, эшқакларни, йўналишни эсладим ва орқага – оқимга қарши соҳил томонга суза бошладим.

Соҳил – Худо эди, йўналиш – ривоят эди, эшқаклар – менга берилган эрк эди. Мен уларнинг ёрдамида соҳилга – Худонинг жамолига эришмоққа сузмоғим керак эди. Шундай қилиб, менда ҳаёт қудрати қайта тирилди ва мен яна яшай бошладим.

### ХШ

Даврамининг ҳаёти зоҳиран ҳаётга ўхшаса-да, аслида, ҳаёт эмаслигини тан олиб, ундан юз ўгирдим. Биз яшаётган фаровонлик шароити бизни ҳаётни англаш имконидан маҳрум қилар эди. Ҳаётни англамоқ учун мен истиснолар ҳаётини, ўзимизнинг, яъни ҳаёт дарахтига ёпишиб олган текинхўрлар ҳаётини эмас, оддий меҳнаткаш халқ ҳаётини англамоғим, шу халқ ҳаётга берадиган маънони тушунмоғим лозим эди. Менинг теварагимдаги оддий халқ рус халқи эди. Мен унга мурожаат қилдим, шу халқ ҳаётга берадиган маънога мурожаат қилдим. Бу маънони ифодалаш мумкин бўлса, у қуйидагича эди: ҳар бир одам бу дунёга Худонинг иродаси билан келади. Худо одамзодни шундай яратганки, ҳар бир одам ўзининг жонини нобуд қилиши ёки асраб қолиши мумкин. Одамнинг ҳаётдаги вазифаси – ўз жонини сақлаб

колишдир. Ўз жонини саклаб колиш учун Худонинг буюрганларига амал қилиб яшамоқ лозим. Худонинг буйруқларига амал қилиб яшаш учун эса ҳаётнинг ҳамма шароитидан воз кечиш шарт, меҳнат қилиб, мутелик билан, сабр-қаноат билан саховатлик бўлиб яшамоқ керак. Бу маънони халқ ўзи сиғинадиган диний эътиқоддан топади; бу эътиқодларни эса уларга руҳоний бузруқлар етказиб келган ва ҳозир ҳам етказиб турадилар. Шунингдек, бу эътиқодлар халқ ичида яшайдиган ривоятларда, афсоналарда, мақолларда ва ҳикояларда ифодаланади. Бу маъно менга жуда аён ва юрагимга яқин эди. Аммо халқ иймонининг ана шу маъноси билан халқимизда жуда кўп шунақа нарсалар боғланиб кетадики, улар мени ўзидан узоклаштиради. Мен уларга изоҳ тополмайман: турли-туман сеҳру жодулар, черков маросимлари, рўза тутишлар, авлиёларнинг суяқларига ва сувратларига сажда қилишлар шулар жумласидан. Халқ уларни бир-биридан ажрата олмайди, мен ҳам ажрата олмайман. Аммо халқ эътиқод кўйган нарсаларнинг кўпчилиги менга ҳар қанча ғалати туюлмасин, мен уларнинг ҳаммасини қабул қилдим, черковга қатнадим, эрта-лаб ва кечкурунлари ибодат қилдим, рўза тутдим, дастлабки пайтларда ақлим ҳеч нарсага қаршилиқ қилмади. Авваллари, назаримда, сира қилишнинг иложи бўлмаган нарсалар эндиликда менда ҳеч қанақа қаршилиқ уйғотмади.

Менинг иймонга аввалги муносабатим билан ҳозиргиси бир-биридан мутлақо фарқ қиларди. Авваллари менга ҳаётнинг ўзи маънога тўладай туюларди ва иймон менга мутлақо лузумсиз бўлган, ақл бовар қилмайдиган ва ҳаёт билан боғланмаган қоидаларнинг кўнгил тусаган бир тарздаги тасдиғидай кўринарди. Ўша пайтларда мен ўзим ўзимдан бу қоидалар қанақа маънога эга эканини сўраб ва уларнинг маъносиз эканига ишонч ҳосил қилиб, улардан юз ўгирганман. Энди эса бутунлай бунинг акси – мен қатъий биламанки, менинг ҳаётим ҳеч қанақа маънога эга эмас ва эга бўлолмайди ҳам, шунинг учун иймон қоидалари менга нафақат лузумсиз кўрингани йўқ, балки мен чинакам тажриба орқали шундай тўхтамга келган эдимки, фақат иймоннинг ана шу қоидаларигина ҳаётга маъно

беради. Авваллари мен уларга тишим ўтмайдиган мутлако кераксиз ёзувларга карагандек қарардим. энди эса, мабодо уларни тушунмасам, билардимки, уларнинг маъноси бор ва мен ўз-ўзимга, уларни англамоқни ўрганиш керак, дердим.

Мен қуйидагича мулоҳаза юритардим. Мен ўзимга дердим: иймонни билиш ҳам бутун инсоният ва унинг акли каби сирли бир ибтидодан келиб чиқади. Бу ибтидо Худодир, бу – инсон жисмининг ҳам, аклининг ҳам ибтидоси. Менинг жисмим менга Худодан ворислик йўли билан қандай етиб келган бўлса, менинг аклим ва менинг ҳаётни танишим ҳам менга шундай етиб келган. Шунинг учун ҳаётни танишимнинг ҳамма ривожланиш босқичлари ёлгон бўлиши мумкин эмас. Одамлар чинакамига ишонган нимаики бўлса, у ҳақиқат бўлмоғи керак: у ҳар хил йўсинда ифодаланмоғи мумкин, бироқ у ёлгон бўлмоғи мумкин эмас, шунинг учун ҳам мабодо у менга ёлгон бўлиб туюлса, бунинг маъноси шундан иборатки, уни мен англамабман. Бундан ташқари яна ўзимга дедим: ҳар қандай иймоннинг моҳияти шундан иборатки, у ҳаётга ўлим маҳв этолмайдиган маъно беради. Табиийки, ҳанамаг қўйнида жон таслим қилаётган подшонинг, меҳнат азобида ўлаётган қари қўлнинг, норасида гўдакнинг, донишманд кексанинг, девонасифат кампирнинг, бахтиёр жувоннинг, эҳтирослар қуюнида ўртанаётган йигитнинг саволига жавоб бермоқ учун, яъни турфа хил шароитдаги ҳар хил маълумот даражасига эга бўлган одамларнинг саволига жавоб бермоқ учун – албаттаки, ҳаётнинг «Мен нима учун яшайман? Менинг ҳаётимдан нима чиқади?» деган ўша ягона мангу саволига бериладиган жавоб битта бўлса, иймон берадиган жавоб моҳиятига кўра бир хил бўлса-да, ўзининг кўринишларида чексиз хилма-хил бўлмоғи керак. Албаттаки, бу жавоб нақадар бир хилроқ, теранроқ, чинроқ бўладиган бўлса, ҳар битта одамнинг маълумоти ва мавқеига мос тарзда ифода қилишга уринилиши жихатидан шунчалик ғалати ва бадбашара кўринмоғи лозим. Аммо мен учун иймоннинг маросимий томонларининг ғалатилигини

оклайдиган бу тарздаги мулоҳазалар мен учун ягона бўлган ҳаёт ишида, яъни иймонда кейин ўзим пушаймон қиладиган хатти-ҳаракатлар қилишимга йўл кўймоқлик учун ҳар ҳолда кифоя эмас эди. Мен халқ иймонининг маросимли жиҳатларини бажо келтирар эканман, қалбимнинг жами кучлари орқали халққа сингиб кетишни истардим, аммо бундай қила олмас эдим. Агар шундай қиладиган бўлсам, ўз-ўзимни алдаган бўлиб чиқардим, ўзим учун муқаддас бўлган нарсани мазах қилган бўлардим. Шу ўринда бизнинг рус диншуносларининг янги асарлари менга ёрдамга келди.

Бу диншуносларнинг тушунтиришига кўра иймоннинг асосий ақоиди гуноҳлардан холи турувчи черковдир. Бу ақоидни тан олишдан муқаррар бир тарзда черков сиғинадиган ҳамма нарса ҳақиқатдир, деган хулоса келиб чиқади. Бир-бирлари билан муҳаббат орқали боғланган ва шунинг учун ҳам чинакам билимга эга бўлган художўйлар мажмуи сифатида черков менинг иймонимнинг негизи бўлиб қолди. Ўзимга-ўзим дедимки: «Худонинг ҳақиқатига бир одам ёлғиз ўзи эриша олмайди, у бир-бирлари билан муҳаббат орқали боғланган одамлар мажмуигагина намоён бўлиши мумкин. Ҳақиқатни танимоқ учун бўлинмаслик керак; бўлинмаслик учун эса бир-бирларимизни севмоқ лозим ва ўзинг рози бўлмаган нарса билан муроса қилмоқ зарур. Ҳақиқат севги қаршисида жамол кўрсатади; шундок экан, агар сен черков маросимларига бўйсунмасанг, севгига шикаст етказган бўласан, севгига шикаст етказиш билан эса ҳақиқатни таниш имконидан маҳрум бўласан». Мен ҳали у пайтларда бу мулоҳаза замирида ётган сафсатани кўрмаган эдим. Мен ҳали у пайтларда севги орқали бирлашиш жуда улуғ севгини келтириб чиқариши мумкинлигини, лекин зинҳор-базинҳор Никей рамзиётида муайян сўзлар билан ифодаланган диний ҳақиқат берилиши мумкин эмаслигини билмаган эдим. Худди шунингдек, муҳаббат ҳақиқатнинг маълум ифодасини бирлаштирмоқ учун ҳаммага мажбурий бир нарса қилолмаслигини ҳам кўрмагандим. Мен ҳали у

пайтларда бу мулоҳазалардаги хатоликларни сезмагандим ва шу сабабдан православ черкови маросимларининг кўп қисмини тушунмаган ҳолда қабул қилиш ва бажо келтириш имконига эга бўлгандим. У пайтларда мен бутун қалб кучим билан ҳар қандай мулоҳазакорликдан қочишга, зиддиятларни четлаб ўтишга интилгандим ва ўзим унчалик қониқмаган черков қоидаларини имкони борича оқилона изоҳлашга ҳаракат қилгандим.

Черков маросимларини бажо келтирар эканман, мен ақлимни тизгинлаб олиб, бутун инсоният риоя қиладиган ривоятларга ўзимни бўйсундирдим. Мен ўз аجدодларим билан, севикли отам, онам, боболарим, бувиларим билан бирлашдим. Улар ва улардан аввал ўтганлар динга ишониб яшашган ва мени дунёга келтиришган. Мен халқдан чиққан, ўзим ҳурмат қиладиган миллионлаб одамлар билан бирлашдим. Бундан ташқари, бу ҳаракатларимнинг ҳеч қайсисида бирон ёмон жиҳат йўқ эди (ёмон деб мен нафс балосига берилишни ҳисоблардим). Эрта тонгда черков ибодатига турар эканман, бу ишим яхши эканини билардим. Негаки, фикратимдаги мураккаб бирликни жиловламоғим учун, ўтган аждодларим ва замондошларим билан яқинлашмоғим учун, ҳаёт маъносини изламоқ ниятларида жиемим фароғатидан кечмоқда эдим-да. Рўза тутганимда ҳам, ҳар кунги тоат-ибодатни бажо келтирганимда ҳам, бошқа ҳар хил расм-русумларга риоя қилганимда ҳам шу бўларди. Бу қурбонлар ҳар қанча арзимас бўлмасин, улар яхшилик йўлидаги қурбонлар эди. Мен рўза тутар, уйдаги ва черковдаги қундалиқ тоат-ибодатларни бажо келтирардим. Черковдаги ибодатлар вақтида амри маъруфларни тинглар эканман, уларнинг ҳар бир сўзини англашга ва иложим бўлган кезларда уларга маъно беришга ҳаракат қилардим. Ибодатдаги мен учун энг муҳим гап – «Бир-биримизни севиб, ҳамфикр бўлайлик...» – деган гап эди. Ундан кейин келадиган «Ота, Ўғил ва Муқаддас руҳга сиғинайлик» деган иборани тушириб қолдирардим, негаки уларни тушуна олмас эдим.

## XIV

Яшамок учун иймонга эга бўлмоқ ўша кезларда менга шу қадар зарур эдики, мен диний эътиқодларнинг зиддиятлари ва ноаникликларини ўз-ўзимдан онгсиз равишда яшириб келдим. Аммо маросимларни бундай идрок этишнинг чегараси бор эди. Ибодатлар вақтида роҳиблар томонидан айтиладиган баъзи бир илтимосномаларнинг мазмуни менга борган сари равшанроқ бўлаверди. Мен улардаги айрим ибораларни бир амаллаб ўзимга ўзим тушунтириб бердим. Подшо ва унинг қариндош-уруғлари ҳақида тез-тез такрорланиб турадиган ибодатларни шу билан изоҳладимки, улар йўлдан оздирадиган парчаларга кўпроқ рўпара келадилар, шунинг учун уларнинг ҳаққига кўпроқ ибодат қилмоқ керак. Яна баъзи бир тушуниш қийин бўлган ибодатларни душманининг ёвузлиги билан изоҳладим. Аммо яна бир қатор ибодатлар ва сеҳрли маросимлар бор эдики, уларни ҳарчанд тушунтирган билан тушуниб бўлмас эди. Ёки мен уларни бир амаллаб тушунтирмоқчи бўлар эканман, гапларим ёлғон эканини ҳис қилардим ва бу билан ўзимнинг Худога муносабатимни яқсон этаётганимни ва иймонли бўлишнинг ҳар қандай имконини бутунлай йўқотиб қўяётганимни фаҳмлаб турардим.

Асосий байрамларни байрам қилишда ҳам мен худди шуларни бошдан кечиардим. Шанба кунини ёдда тутиш зарурлиги, яъни бир кунни Худога мурожаат қилишга бағишлаш кераклиги менга тушунарли эди. Аммо асосий байрам қайта тирилиш ҳодисаларини эслаш эдики, мен унинг чинлигини сира тасаввур қила олмас ва англай олмас эдим ва ҳар ҳафтада байрам қилинадиган кун ана шу қайта тирилиш номи билан аталарди. Худди шу кунни сирли Евхаристия маросими содир бўлар эдики, буни мен мутлақо тушуна олмасдим. Мавлуддан бошқа қолган ўн икки байрам мўъжизалар ҳақидаги хотиротлардан иборат эди. Эсласам, уларни инкор этмай деган мақсадда мен улар тўғрисида ўйламасликка ҳаракат қилардим. Бу байрамлар Меърож, Худонинг жамол



кўрсатиши ва бошқалар эди. Бу байрамлар байрам қилинганда мен учун хаддан ташқари арзимас бўлиб кўринган нарсаларга алланечук муҳимлик берилаётганини кўриб, мен ё ўзимга таскин берадиган бирон изоҳ топишга ҳаракат қилардим ёки мени васвасага солаётган нарсани кўрмаслик учун кўзимни юмиб олардим.

Буларнинг бари менда энг муҳим деб ҳисобланадиган, аслида, менга одатдаги бир нарса бўлиб туюладиган чўқинтириш маросимида жуда кучли бир тарзда содир бўларди.

Бунда мен тушунарсиз бир нарсага рўпара келардим эмас, аксинча, жуда тушунарли ҳаракатларнинг гувоҳи бўлардим. Бу ҳаракатлар менга жуда жозибадор кўринар ва мен ёлгон гапиришимни ҳам, инкор этишимни ҳам билмай аро йўлда қолардим.

Ўзим иштирок этган маросим куни кечирганим бир изтиробли туйғу сира эсимдан чикмайди. Ибодатлар, тавба-тазаррулар, қоидаларнинг ҳаммаси менга тушунарли эди ва мен ҳаётнинг маъносини кашф этаётганимни туйиб, бениҳоя хуррам бир кайфиятга берилган эдим. Маросимнинг ўзини Исони хотирлаш учун қилинаётган бир ҳаракат деб ҳисобладим. Бу ҳаракат гуноҳлардан фориғ бўлишни ва Исо таълимотини тўла-тўқис қабул қилишни англатарди. Мабодо бундай изоҳ сунъий бўлганда ҳам, мен унинг сунъийлигини пайқамаган эдим. Оддийгина, хуркаккина роҳиб қаршисида хўрланиб, мутегина бўлиб туриб қалбингдаги ҳамма нопокликни тўқиб солмоқ, гуноҳларинг учун тавба қилмоқ менга бағоят катта шодлик бахш этарди; қоидалар ибодатларини ёзиб кетган оталарнинг интилишлари билан фикран бирлашиб кетиш ғоят қувонч бахш этарди, жамики диндорлар ва художўйлар билан бирикиш қувончли эди. Бунинг оқибатида мен изоҳларимнинг сунъийлигини ҳис қилмас эдим. Аммо мен подшо эшигига яқинлашганимда ва роҳиб мени мен ютадиган нарса чиндан ҳам жисм ва қон эканига ишонимни такрорлашга мажбур қилганида юрагимда бирдан санчик турди; бу шунчаки сохта гапгина эмас эди, бу умрида

хеч қачон иймон нималигини билмаган бир кимсанинг ўта шафқатсиз талаби эди.

Мен бу шафқатсиз талаб бўлган эди, деган гапни эндигина айтяпман, у пайтда эса буни хаёлимга ҳам келтирган эмасман. У пайтда жуда қаттиқ дилим оғриган эди, холос. Мен энди ортиқ ёшлигимдаги каби ҳаётда ҳамма нарса ойдин ва равшан деб ўйлайдиган аҳволда эмас эдим. Ахир, менинг динга келганимнинг боиси ҳам шунда эдики, ҳалокатдан бошқа хеч нарса кўрмай, нажот фақат динда, деб ўйлаган эдим, шунинг учун бу иймондан юз ўгириш мумкин эмас эди. Шунда мен таслим бўлдим. Ўшанда юрагимда бир туйғу пайдо бўлдики, бу туйғу менга ўша ҳолатни кечирिशга ёрдам берди. Бу хўрланиш ва мутелик туйғуси эди. Мен бўйсундим, бу кон билан жисмни ҳазар қилмай ютдим, инонмоқ истадим. Аммо зарба бериб бўлинган эди. Мени нима қутаётганини аввалдан билганим учун бундан кейин мен ўзимни боришга мажбур қилолмадим.

Мен ҳали ҳам черков маросимларини аввалгидай бажо келтиришда давом этардим ва мен ҳали ҳам ўзим сигинадиган диний эътиқодларнинг ҳақиқат эканига ишонардим. Шунда мен алланарсаларни кечирар эдим. Эндиликда нимани кечирганим менга аён, лекин у пайтларда бу менга ғалати туюлган эди.

Мен бир саводсиз дарвеш мужикнинг Худо ҳақидаги, иймон, ҳаёт ва покланиш тўғрисидаги гапларини эшитганман. Шунда менга иймон билими намоён бўлган. Мен халққа яқинлашдим, унинг ҳаёт ҳақидаги, иймон тўғрисидаги мулоҳазаларини эшитдим ва борган сари ҳақиқатни кўпроқ англадим. Четъя-Минейни ва муқаддималарни ўқиганимда ҳам худди шундай бўлди, бу китобларни мутолаа қилиш энг севимли машғулотимга айланди. Мўъжизаларни соқит қилиб уларга бир фабуладай қарар эканман, бу мутолаа менга ҳаётнинг маъносини намоён этди. Бу китобларда Улуғ Макарийнинг, Иоасаф – шахзоданинг (Будданинг тарихи) ҳаёти бор эди. Уларда Иоанн Златоустнинг сўзлари, қудукдаги йўловчи, тилла топиб олган Монах, саргардон

Петр ҳақидаги ҳикоялар бор эди. У ерда ҳаммалари якдиллик билан ўлим ҳаётни истисно қилмайди, деган шахидларнинг тарихи бор эди.

Саводсиз, телбанамо, черков таълимотидан бутунлай беҳабар одамларнинг тарихи бор эди.

Аммо мен Худога ишонадиган олимларга яқинлашиб, уларнинг китобларини қўлга олишим биланок дилимда алланечук шубҳалар, норозиликлар, баҳслардан ғазабланиш пайдо бўларди ва мен уларнинг гапларини чуқурроқ англай борганим сари ҳақиқатдан тобора узоқлашаётганимни ва тубсиз жарлик сари бораётганимни ҳис қилардим.

## XV

Мен неча марталаб саводсизликлари ва илмсизликлари учун мужикларга ҳавас қилганман. Иймоннинг менга ўта маъносиз бўлиб кўринган қоидалари уларга сира ҳам ёлғон бўлиб туюлмасди; улар бу қоидаларни қабул қилишар ва ҳақиқат деб ишонишарди. Бу ҳақиқатга мен ишона олмасдим. Фақат мен шўрликкагина аён эдики, ҳақиқат кўз илғамас ришталар орқали ёлғон билан чатишиб кетган ва мен уни бу аҳволда қабул қилолмайман. Шу аҳволда уч йил яшадим ва дастлабки пайтларда энди кўзи очилган одамдай ҳақиқатни бир чимдим-бир чимдимдан ўзлаштира бордим. Мен фақат сезгимнинг чорлови билан менга нурлироқ туюлган томонга тусмоллаб борардим. Унда ҳақиқат ва ёлғон ўртасидаги бу зиддиятлар мени бу қадар лол қолдирмаган эди. Бирон нарсага ақлим етмаган чоғларда ўз-ўзимга дердим: «Мен ўзим айбдорман, ўзим аҳмоқман». Аммо мен ўзим ўрганаётган ҳақиқатлар ичига кўпроқ кира борганим сари, бу ҳақиқатлар ҳаётимнинг асоси бўла боргани сари, бу зиддиятлар огирроқ ва даҳшатлироқ бўлиб борар, мен ақлим етмагани учун англамаган нарса билан ўз-ўзимга ёлғон гапирмасдан англаш мумкин бўлмаган нарса ўртасидаги чегара кескинроқ намоён бўларди.

Ана шу шубҳалар ва изтиробларга қарамай мен ҳали ҳам православия тарафида эдим. Бироқ бир жойга келиб ҳаёт масалалари кўндаланг бўлди, уларни ҳал қилмоқ керак эди. Черков бу масалаларни мен сиғинадиган иймон асосларига зид тарзда ҳал қила бошлади. Бу эса мени православия билан мулоқотда бўлиш имкониятидан узил-кесил воз кечишга мажбур қилди. Бу масалалар, биринчидан, православ черковининг бошқа черковларга – католикларга ва ихтилофчиларга муносабати масаласи эди. Бу кезларда диний эътиқодларга қизиқишим оқибатида мен ҳар хил йўналишдаги, ҳар хил мазҳаблардаги диндорларга яқинлашган эдим. Улар орасида католиклар ҳам, протестантлар ҳам, қадимчилар ҳам, молоканлар ҳам бор эди. Уларнинг орасида мен виждони тоза ва чинакамига художўй одамларни кўп учратганман. Мен бу одамларга биродар бўлишни истардим. Хўш, нима бўлди? Мен билган диний таълимот менга ягона иймон ва севги орқали ҳаммамизни бирлаштиришни, яктан қилишни ваъда қилган эди. Бунинг ўрнига бу таълимот ўзининг энг яхши вакиллари орқали менга бундай деди: бу одамларнинг ҳаммаси ёлғон ботқоғига ботган, алланима уларга ҳаёт қудратини берармиш, бу – шайтон васвасасидан бошқа нарса эмас, факат бизгина бўлиши мумкин бўлган ягона ҳақиқатга эгалик қиламиз. Шунда кўрдимки, православ роҳиблар ўзлари билан бир хил диний эътиқодларга сиғинмаган одамларнинг ҳаммасини кофир ҳисоблашар экан. Худди шунингдек, католиклар билан бошқалар ҳам православларни кофир деб билишар эканлар. Кўрдимки, кимда-ким православларга ўхшаб ўз диний эътиқодларини ўша рамзлар ва ўша сўзларда ифодаламаса, православлар уларга душманлик муносабатида бўлар эканлар. Албатта, православлар буни яширишга уринишарди. Ҳолбуки, аслида ўзи шундоқ бўлиши ҳам керак. Сабабки, биринчидан, «сен ёлғонга ботгансан, мен ҳақиқатга эришган», деган гапнинг ўзи бир одам бошқа одамга айтиши мумкин бўлган энг шафқатсиз гапдир. Иккинчидан, ўзининг фарзандлари ва биродарларини ёлғон

иймонга сиғинтиришни истаган одамларга дўстлик муносабатида бўлиш мумкин эмас. Қизиғи шуки, диний таълимотни қанча кўпроқ билишса, бу душманлик шунча кучая боради. «Ҳақиқат одамларнинг севги орқали бирлашувидадир», – деб ҳисоблаганим учун беихтиёр менга шундай кўриндики, диний таълимот ўзи барпо қилиши керак бўлган нарсани ўзи вайрон қиляпти.

Бизга ўхшаган маърифатли одамларга бу ҳолнинг бемаънилиги ўз-ўзидан аён; шу даражада аёнки, дастлабки палларда шунақа муносабатларнинг бўлиши мумкинлигига ақл бовар қилмайди. Биз аҳолиси турли динларга сиғинадиган ҳар хил мамлакатларда яшаганмиз ва кўрганмиз: католик православга ва протестантга, протестант католик ва православга, православ ҳам ҳар икковига нафрат билан муомалада бўлади, бир-бирларининг эътиқодини сира иккиланмай, комил ишонч билан рад этишади. Қадимчилар, пашковчилар ва бошқа мазҳабларга муносабат ҳам худди шунинг ўзи. Ўз-ўзинга дейсан: «Ахир, бундай бўлиши мумкин эмас, наҳотки бу шу қадар жўн бўлса? Ахир, икки хил фикр қарама-қарши бўлиб, бир-бирини рад этса, на унисида, на бунисида иймонни ташкил қилувчи ягона ҳақиқат бўлиши мумкин эмас».

Одамлар буни кўрмасликларининг сира ҳам иложи йўқ. Бу ерда нимадир бор. Бунинг қандайдир изоҳи бўлиши керак. Мен шундай изоҳ бор деб ўйлаган эдим ва уни кидира бошладим, шу масалага тааллуқли адабиётларнинг имкони борича ҳаммасини ўқидим, иложи бўлган одамларнинг бари билан маслаҳатлашдим. Лекин ҳеч қанақа изоҳ топа олмадим. Фақат топганим латифанамо бир изоҳ бўлди – унга кўра Сума гусарлари бутун дунёдаги энг пешқадам полк деб Сума полкини ҳисоблашади, сарик уланлар эса дунёдаги энг пешқадам полк деганда сарик уланлар полкини тушунишади. Турли-туман диний эътиқодларга мансуб руҳоний арбоблар, уларнинг энг яхши вакиллари менга: «Биз ўзимизни ҳаққа эришган деб биламиз, қолганлар адашади, уларнинг ҳаққига дуо қилишдан бошқа ҳеч нарса қўлимиздан келмайди», – де-

ган гапни айтишди, холос. Мен архимандритлар, архиерейлар, пирлар, таркидунё қилган кексалар ҳузурига бордим, лекин уларнинг ҳеч қайсиси менга буни тушунтириб беришга уриниб ҳам кўргани йўқ. Фақат улардан биттасигина менга ҳамма нарсани тушунтириб берди, аммо шундоқ тушунтирдикки, мен кейин ҳеч кимдан ҳеч нарса сўрамай қўйдим.

Мен деган эдимки, динга ишонмайдиган одамлар ичидан кимда-ким иймонга юз ўгирса (бизнинг жамики ёш авлодимиз иймонга юз ўтирмоғи керак) биринчи кўндаланг бўладиган масала «Нима учун ҳақиқат лютеранликда эмас, католикликда эмас, балки православияда?» деган масала бўлади. Католик билан протестант ҳам бирдан-бир ҳақиқат ўзларининг динларида эканини тасдиқлайди. Буни мужик билмаслиги мумкин, лекин ёшлар билади, чунки буни уларга гимназияда ўқитишади. Ҳар бир художўй ўз эътиқодларини рўёбга чиқараётганда ўз томонига торткиладиган далиллар кифоя эмас. «Диний таълимотни энг олий юксакликда англаса бўлмасмикин? – дедим мен. – Шу даражада юксак бўлсакки, унда тафовутлар йўқ бўлиб кетса? Қадимчилар билан бирга биз бир йўлдан борамиз-ку! Шу йўлдан яна нарига кетаверсак бўлмасмикин? Улар, салб, ҳамд-сано ва меҳроб теварагида айланиш бизда бошқача, дейишади. Биз уларга дедик: сизлар Никея рамзига, етти сир-синоатга ишонасизлар, биз ҳам ишонамиз. Келинлар, шунда баҳамжиҳат бўлайлик, қолганида истаганингизни қилинг. Бизни булар билан бирлаштирган нарса шу бўлдики, биз иймондаги энг муҳим нарсани номуҳим нарсадан юқори қўйдик. Энди католикларга ҳам «сизлар фалон ва фалон масалаларга ишонасизлар, булар энг муҳим масалалар, бошқа масалаларда истаган ишларингни қилаверинлар», десак бўлмасмикин? Худди шу гапларни протестантларга айтиб, улар билан ҳам энг асосий масалада ҳамжиҳат бўлсак бўлмайдимиз?

Сухбатдошим менинг фикримга қўшилди, лекин дедикки, бунақа ён беришлар диний ҳокимиятни маломатга қўяди, уни ота-боболаримизнинг динидан чекинишда ва диндорлар

ўртасида ихтилоф туғдиришда айблашади, холбуки диний ҳокимиятнинг асосий вазифаси бизга бобокалонларимиздан мерос бўлиб қолган юнон-россия православ динини кўз қорачиғидай покиза саклашдир.

Шунда мен ҳамма гапга тушундим. Мен иймон излайман, ҳаётнинг қудратини излайман, улар эса одамлар олдидаги муайян инсоний мажбуриятларини яхшироқ адо этиш воситаларини излашади. Бу инсоний ишларни адо этар эканлар, уларни инсоний тарзда бажарадилар. Улар адашган биродарлари учун таассуфлари ҳақида, Худонинг тахтиравони олдида уларнинг ҳаққига қиладиган ибодатлари тўғрисида ҳар қанча гапиришмасин, инсоний ишларни адо этмоқ учун қуч ишлатмоқ керак. Қуч ҳамиша ишлатилган, ҳозир ҳам ишлатилипти, бундан кейин ҳам ишлатилади. Икки хил тарикат ҳар қайсиси ўзини ҳақиқат йўлида деб билса, бир-бирларини эса ёлғонга гарқ бўлган деб ҳисобласа, биродарларини ҳақиқатга жалб қилмоқ учун улар ўз таълимотларини тарғиб қиладилар. Агар ёлғон таълимотни черковнинг ўзини ҳақиқатга ошно деб ҳисобловчи тажрибасиз қавми ўртасида тарғиб қилса, черков бу китобларни ёкиб юбормаслиги, қавмини васвасага солган одамни кўздан нари қилмаслиги мумкин эмас. Православ черковининг фикрига кўра сохта олов алангасида ёнаётган ва энг муҳим масалада, – иймон масаласида черков қавмини йўлдан оздираётган мазҳабпарастни нима қилмоқ керак? Унинг қалласини олмоқдан ёки ўзини зиндонга солмоқдан ўзга илож борми? Алексей Михайлович замонида гулханда ёкишган, яъни замонасининг олий жазосини қўллашган; бизнинг давримизда ҳам яна ўша олий жазони қўллашади – бир кишилик ҳибсга маҳкум этишади. Мен диний эътиқод йўлида қилинаётган ана шунақа ишларга эътиборимни қаратдим-да, даҳшатга тушдим ва православиядан деярли юз ўгирдим. Черковнинг ҳаётий масалаларга иккинчи муносабати унинг урушга ва қатлларга муносабати эди.

Шу пайтда Россияда уруш бошланиб қолди. Руслар христиан севгисини алқаб ўз биродарларини ўлдирар бошлашди.

Бу тўғрида ўйламасликнинг иложи йўқ эди. Қотиллик ҳар қандай диннинг бирламчи асосларига зид бўлган ёвузлик эди. Буни кўрмаслик мумкин эмас эди. Ҳолбуки, черковларда бизнинг қуролимизнинг муваффақияти учун ибодатлар қилинди ва дин пешволари қотилликни диндан келиб чиқувчи иш, деб тан олишди. Нафақат урушдаги бу қотилликни, балки урушдан кейин содир бўлган ғалаёнлар вақтидаги одам ўлдиришларни ҳам шаръий бир нарса деб эътироф этишди. Мен черков арбобларини, пирларини, монахларни кўрдим – улар адашган ночор йигитларнинг ўлдирилишини маъқуллашди. Мен христиан динига сиғинадиган одамлар томонидан қилинадиган ишларнинг ҳаммасига эътиборимни қаратдим. Қаратдим-у, даҳшатга тушдим.

## XVI

Шунда шубҳаларни йиғиштириб, узил-кесил амин бўлдим : – мен келиб баридан тутган иймон билими ҳали тўла ҳақиқат эмас экан. Авваллари, бу диний таълимот бошдан-оёқ ҳаммаси ёлғон, дердим; аммо эндиликда бундай деб бўлмас эди. Бутун халқ ҳақиқатни билишга эришган эди, бунга шубҳа бўлмоғи мумкин эмас эди, акс ҳолда бу халқ яшамаган бўлар эди. Ҳақиқатни таний оладиган бўлиб қолганимдан ташқари мен аллақачон шу ҳақиқат билан яшамоқда ва унинг жамики чинлигини ҳис қилмоқда эдим, бироқ ана шу билимимнинг ўзида ёлғон ҳам бор эди. Бунга ҳам менинг шубҳам йўқ эди. Шундай қилиб, авваллари мени бездирган нарсаларнинг ҳаммаси эндиликда жонли бир тарзда қаршимда гавдаланди.

Аммо ёлғон қаёқдан келиб қолди-ю, ҳақиқат қаёқдан келди? Ёлғон ҳам, ҳақиқат ҳам черков деб аталган нарса томонидан тарқатилади. Ёлғон ҳам, ҳақиқат ҳам ривоятларнинг таркибидадир. Уларни муқаддас ривоятлар ва муқаддас китоблар деб аташади.

Шу тарзда хоҳласам-хоҳламасам мен ана шу ривоятлар ва китобларни ўрганишга, тадқиқ этишга мажбур бўлдим. Ҳолбуки, ҳозиргача айни шундан кўрқар эдим.



Мен бир вақтлар кераксиз нарса сифатида нафрат билан ўзим улоктириб ташлаган диншуносликни ўрганишга киришдим. У пайтларда диншунослик менга бир қатор кераксиз, бемаъни нарсаларнинг йигиндисидай туюлганди, у пайтларда менинг теварагимни ҳар томондан менга аниқ-равшан ва маънога тўлиқ бўлиб туюлган ҳаёт ходисалари қуршаб олган эди, эндиликда эса соғлом каллага сигмаётган нарсани бажонидил улоктириб ҳам ташлар эдим-у, аммо ноилож қолган эдим. Бу – диний эътиқоднинг пойдевори эди, ҳар ҳолда, у менга намоён бўлган ҳаёт маъносини яхлит билиш билан чамбарчас боғлиқ эди. Менинг кекса, бақувват аклимга у ҳар қанча ваҳшиёна кўринмасин, у халос бўлишнинг бирдан-бир омили эди.

Уни англамоқ учун, ҳатто, мен илм қоидаларини англагандай эмас, шунчаки жўн англамоқ учун уни эҳтиёт билан синчиклаб текшириб чиқмоқ керак эди. Иймон билимининг хусусиятини билиб туриб, мен буни изламайман ва излай олмайман. Мен ҳамма нарсанинг изоҳини излаб ўтирмайман. Мен биламан – ҳамма нарсанинг изоҳи ҳамма нарсанинг ибтидоси сифатида чексизлик ичида яширинган бўлмоғи керак. Аммо мен шундай англамоқ истайманки, мен бунинг оқибатида муқаррар тарзда изоҳлаб бўлмайдиган нарсага келай; истайманки, жамики изоҳлаб бўлмайдиган нарса аклимнинг талаблари нотўғри бўлгани учун эмас (аклимнинг талаблари тўғри, улардан ташқарида мен ҳеч нарсани англай олмайман), балки мен ўз аклимнинг чегараларини кўриб турганим учун изоҳлаб бўлмайдиган бўлса. Мен шундай англамоқ истайманки, ҳар қандай изоҳлаб бўлмайдиган қоида менинг қаршимда мен ишонишим керак бўлган нарса сифатида эмас, аклнинг зарурияти тарзида намоён бўлса... Диний таълимотда ҳақиқат борлиги менда зарра шубҳа тугдирмайди. Аммо унда ёлғон мавжуд эканига ҳам зарра шубҳам йўқ. Мен ана шу ҳақиқат билан ёлғонни топиб, уларни бир-биридан ажратиб олмоғим керак. Мен ана шу ишга киришдим.

Диний таълимотда мен қандай ёлғон нарсани топганим, қандай ҳақиқатни топганим, қандай ҳулосаларга келганим навбатдаги асаримнинг таркибий қисмини ташкил қилади. Бу асар бирор нарсага арзиса ва бирор кимсага кераги бўлса, бирор вақтда ёзилар ва бирор жойда чоп этилар...

Мен буларни уч йил аввал ёзган эдим. Эндиликда унинг чоп этилаётган қисмини қайта кўриб чиқар эканман ва ўша пайтдаги фикрларим мантиғига ҳамда кўнглимдан кечган ҳисларга қайтар эканман, яқинда бир туш кўрдим. Шу тушда жамики кечирган туйғуларим ва тилга олган ҳодисалар жуда ихчам бир тарзда ифодаланган эди. Шунинг учун ўйлайманки, тушим мени англаганларнинг ҳам хотирасини янгилайди, мен юқоридаги саҳифаларда узундан-узоқ баён қилиб берган нарсаларни бир жойга жамлаб, аниқроқ тасаввур қилишга ёрдам беради. Мана ўша туш: мен тўшакда ётган эмишман. Ўзимни яхши ҳам, ёмон ҳам ҳис қилмаётганмишман. Чалқанча чўзилиб, яхши ётибманми, дея ўйлай бошлабман. Шунда оёғимни ноқулай ҳис қилибман, калта эмишми-ей, таги нотекис эмишми-ей, билмадим, ҳар ҳолда, ноқулай эмиш-да. Мен оёғимни кимирлатиб кўрибман ва шу билан бирга ниманинг устида қандай ётганимни ўйлай бошлабман. Шу пайтгача бу гап хаёлимга келмаган экан. Тўшагимни кўздан кечириб қарасам, арқондан тўкилган тўр қаравотда ётибман. Оёғимнинг учи паст томонда ётибди, тиззам очилиб қолибди. Шундан ноқулайлик сезаётган эканман. Негадир билар эканман – тагимдаги тўр тўшакни у ёк-бу ёкка сурса бўларкан. Оёғимни кимирлатиб, тўр қаравотнинг этак қисмини бир ёнга жиндай сурибман. Шундай қилсам, тинчроқ ётадигандай кўринибман. Лекин мен уни кўпроқ суриб юборибман, оёғимга илинтирмоқчи бўлибман, лекин оёғим етмабди, аксига олиб тўр қаравот яна жиндай силжибди-ю, оёқларим осилиб қолибди. Қулайроқ ўрнашиб олишга комил ишонч билан, бутун гавдам билан ҳаракат қилиб тўр қаравотни ўнглаб олмоқчи бўлибман, аммо бу ҳаракатим билан иш ўнгланиш ўрнига бата-

мом чаппасига кетибди. Бир маҳал қарасам, бутун гавдам ҳавода муаллақ осилиб қолган эмиш, оёғимни чўзсам, ерга тегмасмиш. Юрагим ваҳимага тўлиб, кўркиб кетибман. Шу ерга келганда аввал миямга келмаган бир нарсани сўрайман: «Мен қаердаман ва нимада ётибман?» Теварак-атрофимга аланг-жалаң қарайман. Ҳаммадан аввал пастга – гавдам осилиб турган томонга қарайман. Ҳализамон ўша томонга қулашимни туяман. Пастга қарайман-у, кўзларимга ишонмайман. Мен шунақа юксакдаманки, қўяверасиз. Эңг баланд миноранинг ёки тоғ чўққисининг баландлиги ҳам унинг олдида ип эшолмайди. Бунақа баландлик авваллари етти ухлаб тушимга кирган эмас.

Мен аниқ-тиниқ илғай олмайман – қуйида, тепасида муаллақ турганим ва ҳадеб мени ўз бағрига қорлаётган тубсиз ўпконда бирор нарсани кўряпманми-йўқми? Юрагим увушади, ўзим даҳшатга тушаман. Қуйига қараш кўркинчли. Сезиб турибман, пастга қарасам, ётган жойимдан сирганиб тушиб кетаман-у, нобуд бўламан. Мен қарамайман, лекин қарамаслик яна ҳам ёмон, чунки мен «ҳозир тушиб кетсам нима бўлади?» деб ўйлайман. Сезиб турибман, кўркувдан эңг сўнги кучларимни йўқотиб, аста-аста орқамда сирғалиб, пастга тушиб кетяпман. Яна бир лаҳзадан кейин тамом. Шунда бирдан хаёлимга: «Бу ҳақиқат бўлиши мумкин эмас, – деган фикр келади. – Бу – туш. Уйғон». Мен уйғонишга ҳаракат қиламан, лекин уйғонолмайман. «Нима қилиш керак? Нима қилса бўлади?» – дея ўзимдан-ўзим сўрайман ва юқорига қарайман. Юқорида ҳам тубсизлик. Мен самонинг бу тубсизлигига қарайман-у, қуйидаги тубсизликни эсдан чиқаришга тиришаман ва чиндан ҳам унута бошлайман. Қуйидаги чексизлик мени даҳшатга солади ва ўзидан бездиради, юқоридаги чексизлик эса ўзига тортади ва менга куч беради. Мен ҳамон тубсизлик устида тўр қаравотда илинар-илинмас осилганча муаллақ турибман. Муаллақ турганимни биламан, лекин фақат юқорига қарайман. Кўркув мени аста-секин тарк эта бошлайди. Кўпинча

тушда бўладиган каби аллақандай овоз дейди: «Билиб қўй, бу – ўша!» – шунда мен юқоридаги тубсизлик қаърига борган сари ютоқиб қарайман ва секин-аста хотиржам бўла бошлаганимни ҳис қиламан. Нимаики бўлиб ўтган бўлса, ҳаммаси эсимда; буларнинг бари қандай рўй берганини эслайман – мана, оёқларимни қимирлатдим, мана, муаллақ осилиб қолдим, мана, қўрқувдан дахшатга тушдим, мана, юқорига қараб, қўрқувдан халос бўлдим ва ҳалокатдан омон қолдим. Шунда ўз-ўзимдан сўрайман: «Хўш, энди бу ёғи нима бўлади? Ҳамон муаллақ осилиб турибманми? Энди мен аланг-жалаңг бўлмайман, лекин бутун вужудим билан қайси нуқтага таяниб турганимни ҳис қиламан. Кўраманки, мен ортик муаллақ осилиб турганим йўқ, қулаётганим ҳам йўқ, балки турган жойимда маҳкам турибман. Мен ўзимдан нечук бунчалик маҳкам турганимни сўрайман, теварагимга қарайман, пайпасланаман, қарасам, остимда, белимнинг тагида тўр қаравотдан бир бўлаги бор экан, мен шунинг устида осмонга қараганча ётибман ва у мени аввалгидай кўтариб турибди. Худди шу чоғда худди тушларда бўладигандек, мени кўтариб турган куч кўз ўнгимда намоён бўлади. Гарчи бу куч ўнгимда ҳеч қанақа маънога эга бўлмаса-да, тушимда ғоятда табиий, тушунарли ва ҳеч қандай шубҳа туғдирмайдиган бўлиб кўринади. Мен тушимда ҳатто таажжуб қиламан – нечук мен буни авваллари англамадим экан? Буни қарангки, менинг миямнинг ичида бир устун бор экан. Бу устуннинг мустаҳкамлиги ҳар қандай шубҳадан ташқари эди. Ҳолбуки, бу нозик устуннинг ҳеч қандай таянчи йўқ эди. Кейин шу устундан бир ип ўтказилган экан. У шунақа усталик билан ва айни чоғда шунақа жўн бир тарзда ўтказилган эканки, шу ипнинг устига белинг билан ётиб, юқорига қарасанг, пастга қулаш ҳақидаги фикр, ҳатто, хаёлингга ҳам келмас экан. Буларнинг бари менга аён бўлди ва мен бундан мамнун бўлиб, хотирим жам бўлди. Гўё аллаким менга: «Буни кўриб, эслаб қол», – дегандай бўлди. Шу жойда уйғониб кетдим.





*Адабий-бадний*

Лев Толстой

## **ИҚРОРНОМА**

Мухаррир	<i>Маҳмуд Бўронов</i>
Бадний мухаррир	<i>Шавкат Илҳомов</i>
Техник мухаррир	<i>Умида Яхшибоева</i>
Кичик мухаррир	<i>Зилола Маҳкамова</i>
Мусаххих	<i>Тўхтамурод Ҳасанбоев</i>
Саҳифаловчи	<i>Умида Маҳамаджоновна</i>

Нашриёт лицензияси АИ № 160, 14.08.2009.

10.02.2020 й.да босишга рухсат этилди.

Қоғоз бичими 84x108  $\frac{1}{32}$ . Офсет қоғози.

«Times New Roman» гарнитурасида офсет усулида босилди.

Шартли босма табағи 5,88. Нашриёт-ҳисоб табағи 4,44.

Адади 5000. Шартнома № 02–20.

54 -Буюртма раками

«O`zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Давлат илмий нашриёти.

100011, Тошкент ш., Навоий кўчаси, 30-уй.

Ўзбекистон Республикаси Президенти  
Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий  
коммуникациялар агентлигининг

Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа  
ижодий уйида чоп этилди.

100128, Тошкент шаҳри, Лабзак кўчаси, 86 уй.



Т 64 Толстой, Лев

**Икромнома.** [Матн]: кисса / Л. Толстой. – Т.: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmий нашриёти, 2020. – 96 б.

ISBN 978-9943-07-745-4